

Univerzita Karlova v Praze

Pedagogická fakulta

Katedra psychologie

OBRAZ SMRTI V POZDNÍ ADOLESCENCI

Diplomová práce

Autorka: Bc. Blanka Kubová

Studijní obor: Psychologie

Vedoucí práce: Mgr. David Doubek, PhD.

Praha 2011

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně pod vedením
Mgr.Davida Doubka, PhD. a že jsem citovala všechny informační zdroje.

V Praze dne 4.4.2011

Blanka Kubová

Poděkování

Děkuji především Mgr. Davidu Doubkovi, PhD. za odborné a laskavé vedení diplomové práce, za cenné rady, postřehy a čas, který věnoval čtení tohoto textu. Mé poděkování patří také studentům VŠCHT, kteří se zúčastnili mého výzkumu. V neposlední řadě bych ráda na tomto místě poděkovala své rodině, partnerovi a přátelům za podporu při studiu.

Abstrakt

Cílem předkládané diplomové práce je představit některé možné koncepce smrti jedince v období pozdní adolescence. Základem této práce se stal kvalitativní výzkum etnografického charakteru uskutečněný se studenty/studentkami VŠCHT ve věku 20-30 let. Text je tedy věnován obrazu smrti těchto studentů.

Tato práce se skládá ze tří oddílů, z části teoretické, z části metodologické a z části praktické.

Cílem teoretické části je přinést základní informace k tomuto tématu a objasnit pojmy spojené se smrtí. Teoretická část se věnuje takovým tématům, jakým je například kulturní pozadí smrti nebo strach ze smrti.

V části metodologické se pak zabývám charakteristikami samotného výzkumu a výzkumným vzorkem. Mimo jiné zde představuji použité metody a blíže objasňuji cíle výzkumu.

Praktická část nakonec přináší pohled na možné koncepce smrti, které vzešly z analýzy získaných dat. Popis a analýza těchto koncepcí jsou doplněny citacemi z rozhovorů. Na tomto místě představuji celkem pět koncepcí smrti, z nichž dvě jsem označila jako vyhraněné a tři jako přechodové.

Smrt je oblast, se kterou nikdo z nás nemá přímou zkušenost, proto považuji za zajímavé se tímto tématem zabývat. Hlavní přínos této práce tedy vidím v mapování představ a názorů ohledně tohoto fenoménu.

Abstract

The aim of this thesis is to present some possible concepts of death of individual in the stage of late adolescence. The basis of this work lies on qualitative and ethnographic research, which was made with students of VŠCHT at the age of 20-30 years. This text is devoted to images of death of these students.

This thesis is composed of three main chapters: theoretical, methodological, practical.

The goal of the theoretical part is to provide basic information on this subject and clarify the terms associated with death. The theoretical part deals with such issues as cultural background of death and fear of death.

The methodological part is concerned with the characteristics of the research and the research sample. Among others I present here the used methods and clarify the goals of the research.

Finally, in the practical chapter there are described possible concepts of death which came of the analysis of gained data. Description and analysis of these concepts are supplemented by quotations from interviews. In this part I introduce five concepts of death. Two of them I identified as a clean-cut, three of them as a transitional.

Death is an area to which none of us has direct experience, therefore I consider interesting to deal with this topic. As the main contribution of this work I see the mapping of ideas and views on this phenomenon.

Obsah

Úvod	8
1. Teoretická část	10
1.2. Co je to smrt?	10
1.3 Téma smrti na poli psychologie	13
1.4 Strach ze smrti	14
1.5 Kulturní pozadí smrti	21
1.5.1 Kulturní pozadí smrti v dřívějších dobách	21
1.5.2 Kulturní pozadí smrti dnes	28
2. Metodologie	32
2.1 Literatura	32
2.2 Popis výzkumu a výzkumný cíl	32
2.3 Metody výzkumu a analýza dat	33
2.4 Výzkumný vzorek a specifikování období pozdní adolescence	33
2.5 Výsledky výzkumu	34
3. Praktická část	35
3.1 Štěpán	36
3.1.1 Základní vymezení	37
3.1.2 Faktory ovlivňující pojetí smrti a utváření představ o smrti a oblastech s ní spojených	39
3.1.3 Životní postoje ke smrti	43
3.1.4 Vliv faktoru smrti na život člověka	47
3.1.5 Vliv kulturního a historického aspektu na pojetí smrti	50
3.1.6 Představy o životě po smrti	53
3.2 Marek	54
3.2.1 Základní vymezení	56
3.2.2 Faktory ovlivňující pojetí smrti a utváření představ o smrti a oblastech s ní spojených	58
3.2.3 Životní postoje ke smrti	61
3.2.4 Vliv faktoru smrti na život člověka	64
3.2.5 Vliv kulturního a historického aspektu na pojetí smrti	66

3.2.6 Představy o životě po smrti	70
3.3 Pavla, Lenka, Jakub	72
3.3.1 Základní vymezení	73
3.3.2 Faktory ovlivňující pojetí smrti a utváření představ o smrti a oblastech s ní spojených	75
3.3.3 Životní postoje ke smrti	78
3.3.4 Vliv faktoru smrti na život člověka	81
3.3.5 Vliv kulturního a historického aspektu na pojetí smrti.....	83
3.3.6 Představy o životě po smrti	85
Diskuse	88
Závěr.....	90
Použitá literatura	91

Úvod

Tato diplomová práce nesoucí název *Obraz smrti v pozdní adolescenci* pojednává především o názorech a představách o smrti v tomto životním období. Základem této práce se stal kvalitativní výzkum uskutečněný na toto téma v období září 2010 – leden 2011. Tento výzkum byl etnografického charakteru a zúčastnilo se ho pět studentů/studentek VŠCHT.

Prostřednictvím metod kvalitativního výzkumu, zejména prostřednictvím polostrukturovaného rozhovoru, jsem se snažila naplnit výzkumný cíl. Výzkumným cílem bylo zjistit, jak studenti/studentky přemýšlí o tomto tématu, co jejich myšlenky formuje a jaké mají představy o jednotlivých oblastech. Prostřednictvím analýzy dat jsem následně sestavila pět koncepcí smrti, které budu na těchto stránkách představovat.

Toto téma mě zaujalo hned z několika důvodů. Hlavní motivací pro výzkum byl ale fakt, že smrt je tématem nám všem tak blízkým, zároveň velmi abstraktním. Nikdo z nás nedokáže říci, co se přesně za tímto pojmem skrývá. Postoje lidí ke smrti jsou různé. Z výzkumů na toto téma je patrné, že se tyto postoje liší například podle náboženského přesvědčení lidí. Věřící lidé obvykle mívají jiné představy o smrti než ateisté, a s tím souvisí i pohled na další atributy patřící k tomuto fenoménu, jako je například strach ze smrti a pohled na možnost či nemožnost posmrtného života.

Ačkoli je toto téma poněkud tabuizované¹, je součástí našeho každodenního života. Ať už si vzpomeneme na lidová rčení, která používáme², nebo na různé symboly, které nás obklopují.

Raymond A. Moody, Jr. ve své knize *Život po životě* dokonce prohlásil, že za léta, co se zabýval výzkumem ohledně smrti a umírání, poznal, že smrt je předmětem, který „vzbuzuje silný zájem u lidí všech povahových a společenských typů“ (Moody, 2005, s.25).

Smrtí se zabývali lidé již od pradávna. Je to logické. Smrt, paradoxně jakožto protiklad života, k životu neodmyslitelně patří.

¹ Tento fakt bývá často vysvětlován tak, že jakákoli zmínka o smrti v nás vyvolává myšlenky na smrt vlastní a že například mluvení o smrti smrt samotnou přivolává.

² Například: „jsem unuděný k smrti“, „to bude moje smrt“, „na život a na smrt“, „přísahám na svou smrt“, aj.

Samotný text této práce se skládá ze tří oddílů. Z části teoretické, z metodologie a z části praktické. Teoretická část slouží k objasnění základních pojmů a poskytnutí informací, se kterými pracuji v dalších oddílech textu. V části metodologické se zabývám jednak metodami, které jsem při výzkumu použila, jednak výzkumným vzorkem, dále popisem a přiblížením samotného výzkumu.

V posledním oddíle, v praktické části, jsou popsány jednotlivé koncepce smrti studentů/studentek, které jsem díky získaným datům vytvořila. Prostor je zde věnován dvěma tzv. vyhraněným koncepcím smrti a třem koncepcím, které jsem nazvala přechodové.

Téma smrti bylo na poli psychologie dlouhou dobu opomíjeno³. I proto věřím, že má práce může přinést nové zajímavé poznatky z této oblasti.

³ Např. Grof (2009)

1. Teoretická část

Teoretická část této práce slouží zejména k uvedení a objasnění důležitých pojmů, které se v této práci budou objevovat. Informace o jednotlivých oblastech týkajících se smrti, které jsou v tomto teoretickém textu uvedené, budou dále rozpracovány v praktické části.

Na těchto stránkách se věnuji zejména takovému pohledu na smrt, který je etnografický a folkloristicko-antropologický.

První část je věnována vymezení pojmu smrt, na který může být nahlíženo z několika pohledů. Pro představu této různorodosti níže uvádím několik definic pocházejících od různých autorů.

Jelikož je tato práce prací psychologickou, považovala jsem za důležité podat určitý obraz toho, jaké místo smrt měla a má na poli psychologie. Tomu je věnována další část této kapitoly.

Dalším tématem, kterým se v tomto textu zabývám, je téma strachu ze smrti jakožto emoce, která je se smrtí nejvíce spjatá. Na tomto místě neuvádím pouze různé obavy, které mohou lidé ze smrti mít, nebo různé zdroje těchto obav, ale zaměřuji se také na výzkumná témata, která jsou na tomto poli zkoumána. Pro ilustraci pak uvádím dva vědecké výzkumy na toto téma, s jejichž závěry pak pracuji i v praktické části tohoto textu.

V poslední části se zabývám kulturním a historickým pojetím smrti, které představuje antropologický pohled na tuto problematiku.

1.2. Co je to smrt?

Pojmem „smrt“ se zabývají různé obory od psychologie přes náboženství, lékařství, filosofii až po sociologii a antropologii. Jak naznačuje ve svém díle Richard Schulz (1978), toto téma se odráží v mnohých knihách a výzkumných pracích, největší podíl na jeho šíření mají ale média. Běžně jsou nám přístupné informace z náboženské oblasti, z vědeckých výzkumů až po informace z populárních bestsellerů. Lidé se

setkávají s články v časopisech a novinách, s pořady v televizi, které se zabývají touto problematikou. Prostřednictvím těchto zdrojů jsou prezentovány jak nové objevy, tak i zkušenosti a názory lidí.

Jak uvádí ve své knize Helena Haškovcová (2000), „umírání a smrt je právem aktualizované téma, o kterém bychom měli uvažovat, a to jak v rovině lidské, tak i profesionální“ (Haškovcová, 2000, s.15). Zvyšující se zájem o toto téma Schulz (1978) neodmyslitelně pojí se zájmem o tzv. aging neboli disciplínu zabývající se stárnutím.

Pro potřeby této práce je důležité tento pojem představit a také uvést některé definice od různých autorů. V praktické části se pak setkáme s vymezením a s definicemi studentů/studentek, kteří se tohoto výzkumu zúčastnili. Studenti/studentky se v mnohých příkladech přiklání k jedné z níže popsaných definic smrti, pouze ji vymezují svými vlastními slovy.

Ve druhé části této kapitoly se pak budu zabývat thanatologií, jakožto naukou o smrti a umírání. Tento pojem bude dál v textu uváděn, je proto důležité ho objasnit.

Jak lze tedy smrt definovat?

Podle Psychologického slovníku (Hartl, Hartlová, 2004) je smrt spojena se zástavou srdce, dechu a mozku. Toto je definice smrti klinické, kterou se ve své práci budu zabývat. Existují však jiné druhy smrti, jako je například smrt sociální nebo smrt psychická, kterým však v této práci prostor věnován nebude.

Stanislav Grof (2009) smrt definuje jako konec života, zánik všech životních funkcí, který je chápán jako rozchod duše s tělem.

Podle Schulze (1978) je smrt velkým paradoxem, protože se jedná jednak o destruktivní a jednak kreativní sílu, která člověka motivuje k různým činům a která stojí za mnohými lidskými činnostmi, na druhou stranu je strach ze smrti původcem různých neuróz a psychóz.

Filosof Paul Ludwig Landsberg ve své publikaci Zkušenost smrti (1990) reaguje na Schelerovy myšlenky, jež smrt pojímá jako „mezí bod, který je možno předvídat, když sledujeme stopu procesu stárnutí, až k jejímu konci“. (Landsberg, 1990, s.122)

Často se setkáme s definicí smrti pomocí přirovnání, jak ve své knize Život po životě uvádí R. Moody (2005). Smrt je podle něj nejčastěji přirovnávána k bezesnému

spánku. Moody uvažuje o tom, že jsou pro smrt používány takové analogie, které představují příjemnější věci z našeho běžného života.

Další analogií, kterou Moody (2005) uvádí, je přirovnání smrti k zapomnění. Tím je myšleno, že „když člověk zemře, zapomene na všechna trápení, všechny bolesti a zneklidňující myšlenky zaniknou“ (Moody, 2005, s.26).

Přirovnání smrti ke spánku nebo k zapomnění určitým způsobem naznačují ztrátu našeho vědomí. Naproti tomu existují analogie, které vyjadřují přechod našeho vědomí do jiné existence. Část jedince, nejčastěji vnímána jako duše nebo psychično, se přesune, a fyzická část, čili tělo, zanikne. Při prvních dvou příkladech přitom zanikají obě části, jak část fyzická, tak část psychická.

Představa, že naše duše po zániku fyzické schránky putuje dále, je součástí světových náboženství a lidské víry obecně. Otázkou však zůstává, co se s touto duší stane po smrti.

Křesťané například věří, že duše po smrti člověka odchází buď do nebe nebo do pekla, podle zásluh samotného člověka. Mnoho lidí také zastává názor, že z duší zemřelých se stávají duchové, kteří v této podobě dále setrvávají na světě. Duše se také může vtělit do dalšího organismu, apod..

Thanatologie

S pojmem smrt je také úzce spjatý pojem thanatologie, který označuje nauku o smrti a umírání. Jako jedna z prvních se v České republice thanatologií zabývala prof.PhDr.Helena Haškovcová, CSc., která také vydala publikaci se stejnojmenným názvem. Prof. Haškovcová za thanatologii považuje „soubor znalostí a dovedností, které se váží k problematice umírání a smrti“ (Haškovcová, 2000, s.17).

Slovo thanatologie je podle Haškovcové (2000) odvozeno ze jména řeckého boha smrtelného spánku a smrti, který se jmenoval Thanatos.

Thanatologie se zabývá procesem a formami umírání a jeho možných podob, které mohou být ovlivněny jak ze strany rodiny a okolí, tak ze strany umírajícího. Haškovcová (2000) v tomto případě upozorňuje na jistou neinformovanost, která může vést k zamezení klidného a důstojného umírání.

Thanatologie byla podle Stracka a Feifela (2003) od počátku věda multidisciplinární, která zahrnovala oblasti filosofie, psychiatrie, sociální práce, ošetrovatelství, medicíny, náboženství, sociální práce a dokonce i umění.

1.3 Téma smrti na poli psychologie

Tato práce se týká psychologického výzkumu na téma smrt, proto bych zde ráda představila roli tohoto tématu na poli psychologie a cestu, kterou se téma smrti v psychologii stalo jedním z těch, kterému je věnována pozornost.

Ačkoli psychologie jako věda má svou dlouhodobou tradici, pro toto téma v ní vždy místo nebylo. Smrt nebyla považována za oblast, která by byla hodna vědecké pozornosti, jak píší autoři Stehen Strack a Herman Feifel (2003)⁴. A to navzdory faktu, že psychologie vzešla z filosofie, ve které je smrt jedním z ústředních témat, jež mají vliv na myšlení a chování člověka.

Autoři to vysvětlují způsobem, kdy je za dominantní teorii na konci 19.století považována jednoznačně teorie evoluce Charlese Darwina, a tudíž byla i psychologie orientována spíše experimentálně, psychofyzilogicky. Došlo tedy k odklonu od filosofie. Smrti byla tedy věnována pouze malá pozornost.

Výše uvedenou situaci změnilo až období druhé světové války, kdy se do čela výzkumu dostávala témata sociálního charakteru, která nahradila stávající směr. Za první publikaci, která se vážněji věnovala tématu smrti, autoři označili sborník nazvaný „The Concept of Death and Its Relation to Behavior“⁵ od klinického psychologa Hermana Feifela, který byl prezentován na každoročním setkání APA⁶ v roce 1956. Na tuto práci navázala dále publikace The Meaning of Death (1959), která byla velmi významná pro oblast thanatologie.

Tyto dvě knihy stály na počátku zájmu o téma smrti mezi psychology, kteří následně přispívali k tomuto tématu různými články a výzkumy, rozvinuly se také služby vzdělávací a poradenské.

⁴ In Kastenbaum, 2003

⁵ Volně přeloženo jako: „Pojetí smrti a její souvislost s chováním člověka“

⁶ American Psychological Association

Nesmíme ale opomenout význam hlubinné psychologie pro zkoumání našeho tématu, ve které součástí teorií byl tedy i koncept smrti. Zakladatel psychoanalýzy a jeden z průkopníků hlubinné psychologie Sigmund Freud se za svůj život k tématu smrti vyjádřil v několika rovinách. Ve svých počátcích pojímal nevědomí jako něco, co existuje mimo čas a prostor, a jako něco, co není schopno znát a vzít v úvahu skutečnost smrti (Grof, 2009). Později Freud tuto teorii přehodnotil v rámci jeho nové psychologie, která představovala zejména dílo Mimo princip slasti, ve které jako novou protikladnou sílu libidu (Eros) představil sílu nazvanou pud smrti (Thanatos). Ve svých posledních myšlenkách Freud pojímá dichotomii mezi pudem lásky (Eros) a pudem smrti (Thanatos) jako základní pilíře chápání duševních procesů (Grof, 2009).

Jak Strack a Feifel dále uvádějí, hlavními výzkumnými tématy v oblasti psychologie smrti byly například otázky zaměřené na postoje lidí ohledně smrti a jejich konstruování, na význam úzkosti ze smrti atp.

Mezi hlavní postavy patřili dále Robert Kastenbaum a Daniel Leviton, kteří se zabývali oblastí smrti a podíleli se na vzdělávání v tomto podoboru, zejména pak na univerzitě Wayne State University v Detroitu, jež byla na toto téma zaměřena.

Ke konci dvacátého století již bylo toto téma plně rozvinuto a psychologové se věnovali zejména studiu postojů ke smrti a úzkosti ze smrti, psychologie smrti byla již běžně vyučována na univerzitách v rámci kurzů thanatologie.

Současný zájem tohoto podoboru tvoří komplexní teorie smrti a umírání, které zahrnují studium smrti a umírání u dětí, teoretické, experimentální, longitudinální a mezikulturní výzkumy, které se zabývají pojetím smrti a její spojitostí s různými formami lidského chování (Strack, Feifel, 2003).

1.4 Strach ze smrti

Strach ze smrti je jedním z témat, které se k tomuto fenoménu nejbližší váží. V praktické části je mu věnován nemalý prostor, proto o něm budu pojednávat i v této části zabývající se teorií.

Tímto tématem se rozsáhle zabýval autor knihy *Death, dying and bereavement*, Richard Schulz (1987), tudíž budu v této části textu vycházet hlavně z jeho publikace.

V úvodu bych ráda vymezila rozdíl mezi strachem a úzkostí. Podle Psychologického slovníku (Hartl, Hartlová, 2004) je úzkost bezpředmětná a strach má naopak jasně daný předmět, kterého se osoba obává. Se smrtí se však pojí často i slovo úzkost, které ale neudává konkrétní předmět tohoto nelibého pocitu. Nicméně, tyto dva termíny, jak uvádí Schulz (1978), jsou často používány proměnlivě. Je to z toho důvodu, že člověk se bojí specifických věcí, jako například bolesti a psychického utrpení, ale i přemýšlení o smrti se podle Schulze (1978) může změnit v nespécifickou úzkost, která se týká nepoznaných věcí, jež jsou se smrtí spjaté.

Další rozdíl podle autora je v zacházení s těmito stavy. Strach se podle něj dá mnohem lépe léčit než úzkost. O úzkosti říká, že je to problém mnohem závažnější, protože se s ním nedá tak dobře pracovat a pravděpodobně nedojde k odbourání tohoto stavu. Tato úzkost je běžně potlačována, ale pouze do určité míry. Později se může stát, že tato míra bude překročena a úzkost se projeví jako neurotické chování (Schulz, 1978, s.21).

Ráda bych zde představila některé oblasti, kterými se výzkumní pracovníci na tomto poli zabývají. Také věnuji prostor metodám, kterými lze strach ze smrti zkoumat. V této kapitole se tedy budu podrobně věnovat zkoumání strachu ze smrti a jeho jednotlivým formám.

Měření strachu ze smrti a některé výzkumy uskutečněné na toto téma

Prostor bych v této kapitole dala pár příkladům vědeckých výzkumů, které zkoumaly strach ze smrti. Uvádím je zde pro ilustraci toho, jak lze strach ze smrti měřit a jaké faktory týkající se smrti lze například zkoumat.

Obecně lze říci, že k měření strachu ze smrti lze použít jak direktivní techniky, tak i techniky nedirektivní. Mezi direktivní techniky lze zařadit různé projektivní testy. Schulz (1978) zdůrazňuje především Rorschachovu metodu (ROR) a Tematický apercepční test (TAT). Kromě nich se k direktivním metodám zařazuje také měření galvanického odporu kůže a reakčního času během dotazování na otázky spojené s tématem smrti. Za direktivní techniky, které jsou podle autora používány častěji, tedy považuje především různé škály a dotazníky. Jako příklad nedirektivních technik bych

pak mohla uvést například analýzu obsahu snů, nedirektivní techniky se ale používají při měření strachu ze smrti méně často.

Na toto téma byla v minulosti provedena řada výzkumů, které se zabývaly různými faktory, jež mohou mít vliv na strach ze smrti. Jedním takovým výzkumem je například studie nazvaná: „The relationship between religious behavior and concern about death” (Martin, D., Wrightsman, L.S., 1965), ve které byl zkoumán vliv náboženského přesvědčení na míru strachu ze smrti.

V této studii byl výzkumný vzorek tvořen 58 dospělými osobami. Zkoumané osoby se nacházely ve věkovém rozmezí 18-75 let, věkový průměr byl 44 let. Autoři pro výzkum použili šest měřících nástrojů, z nichž většinu tvořily posuzovací škály. Objevily se zde ale také techniky projektivní, jako například Test nedokončených vět.

Někteří autoři dělí strach za smrti na vědomý a nevědomý, rovněž tak Schulz (1987). Podle tohoto dělení se pak liší i metody, které daný strach ze smrti měří. Techniky jako měření reakčního času, galvanického odporu kůže, analýza snů a Stroopův barvový test⁷ jsou pak užívány pro zjišťování míry nevědomého strachu ze smrti, naproti tomu například sebesposuzovací škály měří strach vědomý. Přičemž při výzkumu bývá doporučována kombinace těchto metod.

Použité testy měřily jednak vztah mezi věkem zkoumaných osob a mírou strachu ze smrti. Mezi těmito dvěma proměnnými nebyl v tomto výzkumu zjištěn významný vztah, objevovala se zde spíše vývojová tendence jdoucí proti citátu Feifla⁸, který říká, že stáří je ta část života, kdy se lidé nejvíce obávají smrti. Při tomto závěru autoři pobízejí ostatní odborníky k dalším výzkumům.

Tento výzkum se však zabýval zejména vlivem náboženského přesvědčení na míru strachu ze smrti. Pomocí testování bylo zjištěno, že náboženství může sloužit jako prostředek snižování strachu ze smrti. Lze tedy říci, že tento výzkum potvrdil svou hypotézu, která říká, že čím více náboženské aktivity jedinec ve svém životě vykazuje, tím menší je u něj míra strachu ze smrti.

Další výzkum provedl autor studie v anglickém originálu nazvané „Why do we fear death? The construction and validation of the reasons for death fear“, Ahmed M.

⁷ Origin. The Color Word Interference Test (Strop, 1938)

⁸ „Old age is the time of life when people most feared death.“ (Wrightsman, Martin, 1965, s.321)

Abdel-Khalek. Jeho výzkumu se dobrovolně zúčastnilo 307 vysokoškolských studentů pocházejících z arabských zemí, kteří byli po skupinách využiti k různým oblastem.

Autor ke svému měření využíval různé škály. Nejprve pomocí otevřených otázek typu „Jaké jsou podle Vás důvody strachu ze smrti?“ a následného přezkoumávání položek, vytvořil „Škálu důvodů obav ze smrti“⁹, která byla následována dalšími různými měřeními.¹⁰

Nakonec byla finální verze autorovy škály smrti administrována na 159 studentech mužského i ženského pohlaví. Pomocí vytvořené škály RDFS byly autorem zjištěny čtyři hlavní kategorie odpovědí na otázku „Proč se obáváme smrti?“. Podle autorova výzkumu je to z těchto důvodů:

- a. Strach z bolesti a potrestání
- b. Ztráta účasti na životě
- c. Strach z náboženských hříchů a selhání
- d. Odloučení od milovaných osob

Autor ale poukazuje na limity svého výzkumu tím, že se omezil na arabské země a většina respondentů jsou muslimského vyznání. Na tento výzkum bych ráda navázala další podkapitolou, která se blíže týká jednotlivých forem strachu ze smrti, jak již nám předeslaly výsledky studie Abdela-Khaleka.

⁹ The reasons for death fear scales (RDFS)

¹⁰ 1. The Death Anxiety Scale by Templer (1970), in its Arabic adaptation (Abdel-Khalek, 1986, 1997).

2. The Death Depression Scale-Revised by Templer, Harville, Hutton, Underwood, Tomeo, Russell, Mitroff, and Arikawa (in press).

3. The Death Obsession Scale (Abdel-Khalek, 1998b; Maltby & Day, 2000).

4. The Arabic Scale of Death Anxiety (Abdel-Khalek, 1996).

5. A 7-point Likert-type single-item asking for a self-rating of death anxiety (Abdel-Khalek, 1998a).

6. The trait subscale of the State-Trait Anxiety Inventory (STAI; Spielberger, Gorsuch, Lushene, Vagg, & Jacobs, 1983), in its Arabic adaptation (Abdel-Khalek, 1989).

7. The Kuwait University Anxiety Scale (Abdel-Khalek, 2000). (Abdel-Khalek, 2002, s.672)

Jednotlivé formy strachu ze smrti

Obecně můžeme říci, že strach ze smrti v sobě zahrnuje dva druhy obav:

- strach z psychického utrpení
- strach z fyzického utrpení

Autoři zabývající se tematikou smrti a umírání, používají různá dělení strachu ze smrti. Lze říci, že jich je bezpočet. Obecně tyto teorie vychází z výše uvedeného dělení. V této kapitole uvedu pouze několik různých podtypů strachu ze smrti tak, jak je dělí Schulz a Coron.

Jednoduché rozdělení uvedené výše Schulz (1987) dále rozpracovává a vytváří několik podtypů těchto dvou druhů strachu ze smrti.

Jako první se budu věnovat **strachu z fyzického utrpení**, který smrt doprovází. Do této kategorie spadá strach z fyzické bolesti a tělesné nepohody. Ačkoli medicína značně pokročila a je nyní snadnější bolest kontrolovat a tlumit, lidé vykazují velkou míru tohoto strachu především v případě, pokud by smrti předcházela dlouhá nemoc, při které by docházelo nejen k fyzické bolesti, ale také k deformaci tělesné schránky, jako například k amputaci končetin.

Další strach ze smrti, kterým se budu zabývat, je strach spjatý s psychickou stránkou člověka. Všechny typy, které zde ale vyjmenuji, nemusí být čistě psychického původu, může se totiž stát, že strach z psychického utrpení týkající se smrti vzniká na základě strachu z fyzického bolesti.

Strach z psychického utrpení můžeme podle textu R. Schulze (1987) rozdělit na 6 typů:

1. Strach z přerušování dosahování cílů
 - Jak podotýká v této kapitole již zmíněný autor, někdy je délka života měřena prostřednictvím cílů, kterých chtějí lidé dosáhnout nebo kterých již dosáhnuto bylo. Proto při pomyslení na přerušování možnosti vytyčených cílů dosáhnout, narůstá v jedinci úzkost z náhlého konce, a tím i z přerušování jeho plánů. Někteří lidé mluví o tom, že chtějí žít ještě tak dlouho, aby mohli (vychovat děti, procestovat celý svět, vystudovat vysněný obor atd.). Proto je pro ně vědomí smrti tak úzkostné.

2. Strach ze zániku
 - Toto téma je doménou především existenciálních filosofů, kteří říkají, že vědomí nevyhnutelnosti smrti je to, co v nás vyvolává úzkost. Smrt je nevyhnutelná a také neočekávaná, člověk nikdy neví, kdy přijde jeho čas. Pokud člověk nevěří na život po smrti, je pro něj tato myšlenka dvakrát tak stresující. Představa toho, že po smrti nic nenásleduje, může ovlivňovat životy lidí. Díky této představě se pak člověk obrací sám na sebe s otázkou, zda žije plnohodnotný život.
3. Strach z ponížení
 - Strach z ponížení vychází z představy, že člověk tváří v tvář smrti figuruje jako zbabělec, ať už díky fyzické bolesti nebo psychickému utrpení.
4. Strach z dopadu smrti jedince na pozůstalé
 - Tato forma strachu se netýká přímo jedince samotného, ale je spjata s jeho rodinou a blízkými. Přičemž se zde nejedná pouze o psychickou bolest, kterou smrt blízkého člověka způsobuje, ale také o zhoršení ekonomických podmínek, které může nastat po smrti jedince. Toto všechno může u člověka při pomyšlení na svou vlastní smrt také vyvolat úzkost.
5. Strach ze smrti druhých
 - Zde je úzkost vyvolána představou, co by se stalo, kdyby jedince opustila nějaká blízká osoba. Přičemž důvody mohou být stejné jako u předchozího typu, a to psychické a (nebo) ekonomické strádání. Tento druh obavy je zde jedinou úzkostí, která se nedotýká své vlastní smrti, ale vychází ze strachu z opuštění někým blízkým.
6. Strach z potrestání
 - Tato obava se dotýká zejména silně věřících lidí, kteří věří, že člověk si po smrti odpykává své hříchy, které za života napáchal. Lidé se bojí, že s příchodem smrti budou potrestáni za své špatné činy. Tento druh smrti opět dokazuje, jak úzce je pohled na smrt vázán s náboženským přesvědčením.

Toto je rozdělení, které používá Schulz. Další autoři, například Coron (1974)¹¹, jsou zastánci jednoduššího rozdělení, které dělí strach ze smrti pouze na tři typy:

- A. Strach z toho, co nastane po smrti
- B. Strach ze samotného umírání
- C. Strach z nebytí

Spouštěče strachu ze smrti

Profesor psychiatrie Irvin D. Yalom se ve své knize Pohled do slunce (2008) zasvěcené tématu smrti a především úzkosti, kterou smrt způsobuje, věnoval jakýmsi spouštěčům strachu ze smrti, které sám nazývá probouzejícími zkušenostmi.

Za takový zážitek, který může strach ze smrti vyvolat, lze považovat různé situace. Společným rysem ale je, že člověka pozastaví v jeho každodenním životě a donutí ho přemýšlet, například tedy o smrti, přičemž tato zkušenost nemusí být sama o sobě život ohrožující. Tyto zážitky také mohou pomoci uvědomit si lépe své bytí, a to se poté může pozitivně odrazit na životě jedince. Sám Yalom (2008) o takových situacích říká, že jsou nějakým způsobem nezvratné a naléhavé.

Autor několik takových zážitků vyjmenovává, patří mezi ně například:

- zármutek ze ztráty osoby, na níž záleželo
- nemoc ohrožující život
- rozpad důvěrného vztahu
- některé významné životní milníky, jakými jsou například kulaté narozeniny
- kataklyzmatické trauma, jako je požár, znásilnění nebo přepadení
- odchod dětí z domova (syndrom vyhořelého hnízda)
- ztráta práce nebo změna zaměstnání
- odchod do penze
- přestěhování do domova důchodců
- silné noční sny

(Yalom, 2008, s.32)

¹¹ Coron in Abdell-Khalek (2002)

1.5 Kulturní pozadí smrti

V této kapitole nabízím pohled jednak na dřívější pojetí smrti, jednak na pojetí smrti v dnešní době. Tento text přináší informace o tom, jak a čím bylo ovlivňováno pojetí smrti dříve a nyní, jak a prostřednictvím čeho se lidé se smrtí vypořádávali, čím se řídili, co považovali za důležité.

Tato část je rozdělena na dvě hlavní podkapitoly. První se týká již výše zmíněného dřívějšího pojetí smrti. V této části se zabývám obecnými charakteristikami, kterými se dřívější kultury vyznačovaly, dále uvádím několik bodů, prostřednictvím kterých může být v dané době ovlivněn výklad smrti. Jako příklad mohu uvést třeba úroveň medicíny nebo individuální pohled jedince. Poslední oblast je věnovaná tzv. systémům smrti, díky kterým byl pohled na smrt v dané době sjednocen, pokud byl tento systém lidmi přijat.

Jako příklady takového systému zde uvádím tři nejznámější, kterými jsou egyptský, malajský a středověký systém smrti. Zabývám se také tím, jak lidé smrt pojímali dříve na našem území. Tyto informace považuji pro mou práci za důležité, například již kvůli samotnému představení a objasnění pojmu systém smrti.

Druhá část věnovaná dnešnímu pohledu na smrt slouží nejen k představě nynějšího pojetí smrti, ale také ke srovnání s pojetím v dobách minulých.

1.5.1 Kulturní pozadí smrti v dřívějších dobách

Obecné charakteristiky dávných kultur a společenství

Na rozdíl od dnešní doby se dřívější společnosti více vyznačovaly určitými charakteristikami, které byly vázány ke smrti a k umírání. V publikaci Lidské vědomí a tajemství smrti je shrnul Stanislav Grof (2009), který v tomto případě mluví o preindustriálních společnostech. V následujícím textu budu z jeho publikace vycházet.

První hlavní charakteristikou dřívějších civilizací je vědomí, že smrt není konečným bodem života člověka, není neodvratná a absolutní. Lidé byli přesvědčeni, že vědomí člověka v nějaké formě přetrvává dále a že duše nezaniká, může být například

převtělena do jiného těla. Smrt je tedy považována za něco podobného významnému přechodu (Grof, 2009, s.21).

Smrt byla také přijata jako nedílná součást života člověka. Smrt není tabuizována, ale patří do života každého, zejména díky péči o umírající a zemřelé a díky rozsáhlým rituálům konaným při této příležitosti.

„Člověk ve starověkých nebo domorodých kulturách také prošel intenzivní přípravou na smrt prostřednictvím nejrůznějších obřadů zahrnujících holotropní stavy vědomí a byl vybaven duchovním a filosofickým věroučným systémem překonávajícím smrt“ (Grof, 2009, s.23).

Navíc člověk v této době umíral za velké podpory širší rodiny a celého společenství, což bylo provázeno různě odstupňovanými rituály.

Podle Elizabeth Kübler-Rossové (1992) bylo ve starých kulturách mrtvé tělo vždy považováno za cosi nečistého, od čeho je nejlépe se držet dále. Tento fakt byl také doprovázen určitými rituály. Kübler-Rossová na tomto místě uvádí jako příklad pokládání náhrobního kamene, který měl uvěznit mrtvé pod zemí, a v případě Indiánů vystřelování šípů do vzduchu, to proto, aby byli zahnáni zlí duchové.

Podmínky ovlivňující výklad smrti

Pojetí smrti, chování pozůstalých k zemřelým, rituály týkající se smrti a jiné aspekty byly napříč různými historickými obdobími rozdílné. Jinak se lidé stavěli ke smrti a všemu, co s touto událostí souvisí v různých dobách a v různých oblastech světa. Autoři knihy *The Psychology of death*, Robert Kastenbaum a Ruth Aisenberg (1972) ve své publikaci uvedli čtyři univerzální podmínky, které mají vliv na pochopení obecného pozadí smrti a kterými byly ovlivněny výklady týkající se smrti v té době. Nyní bych zde ráda tyto čtyři obecné podmínky shrnula:

- Za první podmínku jsou považovány limitované životní vyhlídky, pod kterými se skrývá vysoká úmrtnost novorozenců, dětí v útlém věku a všech úmrtí spojených s porody.

- Dalším znakem, který určuje postoje ke smrti, je vystavení jedince tomuto nevyhnutelnému momentu – při pohledu na umírající a mrtvé, ale také na mrtvá zvířata.
- Třetím faktor, který sem autoři řadí, jsou chybějící technologické znalosti, které by pomohly lidem vypořádat se s nevyočitatelnou přírodou.
- Poslední znak představuje individuální pohled jedince na tuto tematiku.

(Kastenbaum, Aisenberg, 1972, s. 192)

Systémy smrti

Během různých historických období byly vyvinuty tzv. systémy smrti, které měly za úkol předat jednotný pohled na tento fenomén. Všechny společnosti vytvořily jeden nebo více systémů smrti, které se snažily přiblížit tomuto pojmu jak na obecné, tak na sociální rovině, přičemž každá společnost si mohla rozvinout charakteristickou představu toho, co smrt je, založenou na zvláštní kombinaci okolností smrti a reakcí společenství na tyto okolnosti. To je také důvod, proč tyto představy postrádají univerzalitu.

Systém smrti bychom mohli přirovnat k jakémusi návodu, který poskytoval rady lidem ohledně toho, jak se chovat a jak smýšlet o smrti, a to způsoby, které byly považovány za efektivní a vhodné v těchto situacích.

Jak podotýká Stanislav Grof (2009), tyto texty nebyly používány pouze jako příručky pro duchovní praxi, ale popisovaly také zážitky, které člověk může prožít při vlastní smrti.

Při tomto tématu budu vycházet z výše uvedených autorů (Kastenbaum, Aisenberg, 1972), kteří ve své knize popsali egyptský, malajský a středověký systém smrti, jakožto systémy, které patří mezi nejznámější.

Egyptský systém smrti

Starověcí Egyptané vynalezli systém smrti, který byl celkem explicitní a podrobný. Kniha smrti, jakožto hlavní zdroj, popisovala zejména pohřební praktiky.

Egyptský systém nabízel takový pohled na svět, který byl podporován autoritami a sdílen společností, přičemž odkazoval na chování jedinců za specifických okolností. Zabýval se širokou škálou různých doporučení, od procesu umírání až po péči o zemřelé. Je ale důležité připomenout, že tento systém vznikl ve společnosti, která byla na relativně vysoké intelektuální a technické úrovni.

Jednu z hlavních myšlenek tohoto systému představovalo tvrzení, že jedinec je především součástí společnosti, a tak tedy není nikdy na situaci sám. Dodržování doporučení pak dokazovalo fungování jedince a především společnosti, ve které žije.

Jak již bylo uvedeno výše, důležitým tématem pro Egyptyany byl pocit bezmoci spojený se smrtí. A proto jedním z nejdůležitějších předpisů chování bylo to doporučení, které ukládalo co dělat, pokud se člověk dostane do situace, ve které by mohl být vystaven pocitu naprosté bezmoci.

Egyptané přemýšleli o smrti jako o události, kterou mají ve svých rukách, a to zejména díky jejich víře v řízení věcí pomocí magie.

Při popisu Egyptského systému smrti se autoři Kastenbaum a Aisenberg (1972) také věnují domněnce, která říká, že Egyptané jsou často považovány za společenství, jež bylo zcela oddáno problematice smrti. K této myšlence se lidé obvykle dostávají skrz informace o nalezení různých artefaktů spojených s pohřbíváním, které mohlo být tak úspěšné jen díky velmi příznivým podmínkám, které v dané oblasti vytvářela půda. Tím pádem mohlo dojít k nadhodnocení významu smrti pro Egyptyany, přesto lze na egyptskou Knihu smrti pohlížet jako na příklad snahy umístit smrt mezi kulturně uzákoněné oblasti života.

Malajský systém smrti

Malajský systém smrti se podobá mnohým dalším, které byly součástí primitivních společností. Smrt v jejich pojetí nebyla konečná a bezprostřední událost. Jedná se o proces přechodu podobného takovým událostem jako je narození, odstavení dítěte, dospívání a manželství. Proces smrti začal ještě před samotným úmrtím v myslích a činech společenství (přijímání smrti nebylo náhlé a neočekávané). Fyzický zánik odstartoval zprostředkující fázi, během které byl tělu poskytnut provizorní pohřeb. Duše zůstala poblíž svého předchozího sídla, zatímco pozůstalí vykonávali

nezbytnou práci spojenou s úmrtím. Rituály, které se týkaly bolestné ztráty, pokračovaly do té doby, dokud tělo nedosáhlo takového stupně rozkladu, kdy už bylo jasné, že duše definitivně opustila tělo a dosáhla vstupu do spirituálního světa. V tuto chvíli se odehraje konečný pohřeb a obřad je dokončen.

Při srovnání Egyptského systému smrti s Malajským systémem Kastenbaum a Aisenberg (1972) uvedli, že stejně jako předchozí systém je i tento zaměřen především na pohřební praktiky, které byly významné zejména pro celou společnost, sám jedinec byl až na druhém místě.

Další charakteristikou tohoto systému je změkčení rozdílu mezi životem a smrtí, jak už bylo předesláno výše. Celá škála pohřebních rituálů pak slouží jak k odlehčení od úzkosti a utrpení jednotlivcům, tak především k potvrzení soudržnosti celého společenství, na které byl kladen největší důraz. Autoři dedukují, že by se dalo očekávat, že reakce skupiny na smrt člověka bude příměrná tomu, jak významný byl daný člověk pro celé společenství. V tomto společenství existovalo také něco, čemu by se dalo říkat víra ve skupinu. Tato víra byla zvlášť zlomena poté, co náhle zemřel mladý člověk plný energie. V tomto případě došlo i ke zintenzivnění pohřebních rituálů, jejichž cílem je vítězství skupiny nad smrtí. Takováto událost je možností pro posílení celé skupiny a zároveň v tomto momentě dochází k testování její soudržnosti.

Středověký systém smrti

Na začátek popisu středověkého systému smrti je třeba říci, že níže uvedené informace jsou názorem a popisem konkrétních autorů tohoto historického období a neměly by být považovány za univerzální a jednotný pohled na středověk.

Podle autorů se tato doba vyznačovala velmi špatnými sociálními a ekonomickými podmínkami. Vyznačuje se také odpudivostí, nekontrolovatelností smrti a beznadějí. Společenství za těchto podmínek může být pak velmi narušeno, když se intenzivně setkává se smrtí a přitom se potýká ještě s těmito nepokoji. Kastenbaum a Aisenberg (1972) zde také zmiňují fakt, že za silného a dlouhodobého působení stresu může sám vytvořený systém přispívat ke společenskému chaosu.

Systém smrti pozdního středověku byl především založen na úniku. Ve 14. století docházelo k rozsáhlým nálezům a epidemiím více než ve kterémkoli jiném

období. V publikaci *The Psychology of death* (Kastenbaum, Aisenberg, 1972) byl zmíněn například hladomor, který způsobil i takové formy chování jako bylo pojídání zatčených vězňů navzájem. Dále byly mnohem častější takové choroby, jako jsou spalničky a plané neštovice. Není tajemstvím, že přibližně na dvaceti místech v Evropě se také objevil mor, který se stal osudným 90% nakažených osob.

Vedle toho musíme mít na paměti, že bylo velmi rozšířeno čarodějnictví a jiné formy magie. Byla to také doba válčení, ve které brutální chování bylo samozřejmostí. Zesláblá populace se pak nemohla celými silami potýkat s přírodními katastrofami jako byly zemětřesení, požáry a jiné.

Tolik k popisu situace jedince, který pouze sledoval, jak se smrt šíří. V této době se proti smrti bojovalo jak medicínou (spousta medicínských a polomedicínských prostředků nebyla ale vůbec funkční), tak prostřednictvím náboženství a magie. Mysl jedince v té době musela vstřebat pohled na smrt a její blízkost v obzvláště zneklidňujících podobách. Člověk v této době musel nést zejména psychický nápor smrti s jakýmkoli jeho intelektovými a emocionálními možnostmi. Lidé se tedy pokoušeli různými způsoby zmírnit svou úzkost. Lidé žijící ve 14. století nahlíželi na smrt zvláště prostřednictvím teologie, která v této době zrála a sehrála zde velkou roli. Byla to víra, která lidem přinášela útěchu. Někteří své myšlenky zaměřovali na vzkříšení, jiní své náboženské rituály směřovali k zajištění nesmrtnosti.

Obecně lze tedy říci, že předmět smrti byl pro člověka žijícího ve 14. století klíčový. Středověký systém smrti se vyznačoval jistou přetížeností, podle autorů Kastenbauma a Aisenberga (1972) jeho výrazný nedostatek tkvěl v tom, že nedokázal zmírnit strach spojený se smrtí a co se týče uvolněnosti ohledně smrti, systém zde opět selhal. Lidé se nemohli věnovat svým zájmům bez obav ze smrti - v tomto měl středověký systém opačný efekt. Další, co výše zmínění autoři označují jako negativum, bylo zamezení psychologického růstu společnosti, za který autoři pokládají zejména vývoj životní perspektivy, zlepšení sociální péče, rozšíření vzdělávání aj.

Na druhou stranu byl ale pomocí systému smrti ve středověku založen určitý druh kontroly. Jelikož smrt nemohla být kontrolována technickým systémem ani racionálním myšlením, ujali se věci zejména umělci, pro něž se stala smrt obdivuhodným předmětem. Zobrazená smrt byla smrt kontrolovaná, s přeměněnou

smrti v umělecké dílo se s ní dalo snadněji manipulovat a nakládat. Postupem času humor a pohled na smrt začaly rušit původně děsivou vizi.

Systém smrti ve věci soudržnosti nefungoval tak dobře jako systém egyptský nebo malajský, přesto zde nějaký důraz na společnost a její soudržnost byl. Psychické napětí v této době muselo být obrovské, přesto ale lidé viděli, že ostatní jsou ve stejné situaci jako oni.

Dřívější pojetí smrti v oblasti Čech, Moravy a Slezska

Smrt byla v české lidové kultuře považována za něco přirozeného, ale nevídaného. Pokud se lidé setkali se smrtí svých blízkých, jejich hlavním úkolem bylo zajištění důstojnosti poslední chvíle mrtvému a spasení v posmrtném životě (Navrátilová, 2004). Tento úkol pozůstalých úzce souvisel s jejich ekonomickým statusem a mnoho vypovídal o jejich prestiži. Jak píše Navrátilová (2004), která se tématu smrti v české lidové kultuře věnovala a ze které budu v této části textu vycházet, smrt člověka doprovázelo mnoho aktivit, ke kterým neodmyslitelně patřil pohřeb, oznamování smrti okolí, projevy společenské účasti a podpora rodiny.

Představa dřívějšího člověka o duši byla taková, že duše patří k tělu, ale zároveň ji lze od těla oddělit. Smrt tedy pak byla popsána jako „okamžik, v němž se s lidskou duší děje něco zásadního a bytostného, okamžik, ve kterém dochází k její smysluplné proměně“ (Navrátilová, 2004, s.145). Tímto je myšleno oddělení duše od těla a její pokračování do posmrtného života. Tato myšlenka zároveň vyjadřovala naději na pokračování života po smrti.

Duše byla podle Navrátilové (2004) v české lidové kultuře nositelkou kvality člověka. Představy lidí o duši podle autorky pravděpodobně vzešly z existence a pozorování některých jevů jako je dech člověka, jeho vlastní stín nebo stíny ostatních lidí, halucinace nebo spánek. Jak jsem již naznačila, duše byla spjata s tělem, ale zároveň mohla z těla odcestovat. Podle lidové tradice se tak dělo ve spánku nebo v bezvědomí člověka. V době života člověka duše podle představ zpravidla sídlila v oblasti hrudníku, a to konkrétně na prsou nebo v srdci. Po smrti, a tedy odchodu duše z fyzické schránky, se pak zdržovala buď ve stromech a rostlinách, duše na sebe také braly podobu zvířat, nejčastěji ptáků, čisté duše pak měly podobu bílé holubice.

Smrt člověka a existence duše byla pak svázána s mnoha tradicemi a pověrami. Například krátce po smrti člověka bylo v místnosti otevíráno okno, aby duše mohla opustit nejen tělo, ale také dům. Tato pověra je zachovávána v některých krajích dodnes.

Co se týče vyobrazení smrti, Navrátilová (2004) ve své publikaci uvádí, že smrt v české lidové tradici na sebe brala nejčastěji podobu kostlivce a nebo ženské bytosti. Postoje lidí ke smrti se dříve objevovaly především v písních a baladách, v povídkách atd.

1.5.2 Kulturní pozadí smrti dnes

Během uplynulých let se v pohledu na smrt mnoho změnilo. Tato část textu bude sloužit k nahlédnutí na to, jak na smrt a okolnosti s ní spojené pohlížíme v nynější době.

Jeden z největších pokroků, které se uskutečnily, je pokrok v medicíně a lékařství. Díky němu není dnes umírání novorozenců a malých dětí na denním pořádku a dokážeme se vypořádat i s takovými nemocemi, které dříve pro lidi znamenaly jistou smrt. V souvislosti s tímto faktem ale přichází také jisté negativum. Elizabeth Kübler-Rossová a další odborníci klinicky zaměřeni vidí největší rozdíl v prostředí, ve kterém člověk dnes odchází. Dříve lidé umírali v okruhu svých rodinných blízkých, dnes nejčastěji odchází v odcizeném nemocničním prostředí, kde jsou obklopeni zdravotnickým personálem. Může se tedy stát, že se zde člověku nedostane takového klidu a důstojnosti, se kterou by se setkal v domácím prostředí. Kübler-Rossová (1992) přístup v institucích k umírajícím označuje za mechanický a odosobněný a nebojí se říci, že za takového přístupu dnešní pacient trpí více než v minulých letech, především emocionálně. Uvažuje však nad ním jako nad jistým druhem obrany, kdy se lidé, kteří jsou přítomni umírajícím a smrti obecně, snaží pouze vypořádat se svou úzkostí, kterou v nich celá situace zanechává.

Podle Stanislava Grofa (2009) lidé v západních společnostech pojmají smrt naprosto odlišně než dříve. Jejich přístup Grof (2009) pojmenovává jako pragmatický a ateistický. Podle něj v tomto světě nezbyvá žádné místo pro jakoukoli spiritualitu, důležité je to, co je hmatatelné a měřitelné.

Fakt, který byl popisován výše (smrt přesunuta do prostředí nemocnic a ústavů) Grof (2009) vysvětluje jako důsledek toho, že se snažíme chránit sami sebe před emočním stresem (s.26).

Tímto tématem se dále zabývali také autoři Kastenbaum a Aisenberg (1972), kteří uvádí několik dalších obecných charakteristik pojetí smrti v naší kultuře. Podle nich je v naší vlastní společnosti obecně sdíleným názorem, že smrt přichází v jednom okamžiku. Jediný účel oddálení pohřbu od vlastní smrti o pár dní je ten, aby mohly být připraveny potřebné materiály a svoláno příbuzenstvo a přátelé zesnulého. Žádný interval nedělí život před od toho, který byl právě přerušen. Ne dříve byl poslední dech vydechnut než se duše objeví před soudem a připravuje se na to být odměněna za hezké činy nebo potrestána za své hříchy. Toto je velký kontrast oproti minulým dobám. Po této náhlé události začíná více či méně dlouhé období truchlení a určitý den v roce je pak určen pro vzpomínky na zesulé. Kastenbaum a Aisenberg (1972) říkají, že tyto naše zvyky jsou nám už tak blízké, že si nedokážeme představit, že nejsou vůbec nezbytné.

S ohledem na dnešní standardy lze říci, že životní očekávání člověka v dřívějších dobách byla limitována. Smrt byla stále přítomná hrozba, a to zejména na počátku života, pro matku i novorozence. I nadále byl člověk v ohrožení. Nejistota byla všudypřítomná, jak pro jedince, tak pro společenství. V dnešní společnosti se zdají být k předčasné smrti náchylnější lidé s nízkým socioekonomickým statusem více než zámožní jedinci. Smrt je ale obecně, v kontrastu s historií, nyní mladým lidem více vzdálená. S tím přichází ale i fakt, že v dnešní době za ty, kdo umírají, považujeme hlavně lidi staré. Smrt je odsunuta z bezprostřední blízkosti do vzdálené budoucnosti. To je samozřejmě postoj mladých lidí (z četných pozorování autorů Kastenbauma a Aisenberga, 1972). Stále více je tedy smrt přemístěna a oddělena od hodnotné vrstvy naší společnosti – mladých lidí. Z toho vyplývá, že v dnešní době je smrt spojována pouze se starými lidmi a není v této době brána za přirozenou ta situace, kdy člověk zemře mladý.

Další rozdíl můžeme vidět v jakési dnešní izolaci od smrti. Člověk v dřívějších kulturách byl opakovaně smrti vystaven, viděl kolem sebe umírat děti i staré jedince. Byl obklopen detaily o procesu umírání. Medicína dříve nebyla tak pokročilá, a tak docházelo k umírání i na nyní relativně běžná onemocnění. Lidé si dříve neuměli také

tak dobře poradit s katastrofami, za kterou můžeme považovat například požár, navíc válčení v této době přineslo mnohé oběti.

Jak jsem již předeslala výše, na počátku této části textu, hlavní rozdíl vidí mnozí autoři v tom, že péče o umírající je přenechána odborníkům. Lidé obvykle neumírají před zraky svých příbuzných a přátel, jak tomu bylo v dobách dřívějších nebo v některých primitivních společenstvích dnes. Naši zodpovědnost za umírající a mrtvé v dnešní době předáváme specialistům, kteří jsou ale také od smrti a umírání určitým způsobem izolovaní (Kübler–Rossová, 1992). Také symbolická stránka smrti má v našich životech malé místo. Ačkoli je možné najít nějaké výjimky, dá se říci, že téma smrti není v naší neustálé pozornosti. Fyzická i symbolická smrt se tedy vytrácí z našich životů. Kastenbaum a Aisenberg (1972) říkají, že tématu smrti je v našich myslích věnována jen malá část.

Další podmínkou, která má vliv na formování našich postojů ke smrti, je změna fyzického prostředí a rozvoj vědy, vznik nových technologií, které zvýšily naši sílu k přetváření si světa k obrazu svému. Máme pocit, že jsme schopni kontroly, věda totiž může vyřešit jakýkoli problém, do kterého investujeme náš čas a peníze. Tímto způsobem také lékař a jeho kolegové bojují proti chorobám.

Nakonec, nejsme již součástí společnosti, která je vedena tradicemi, rody nebo přijatou vírou. Systémy sociální kontroly dřívějších kultur ztratily schopnost formovat naše chování a podporovat nás v období krize. Nelze však říci, že by tyto systémy byly adekvátně nahrazeny. Jedinec je nyní primárním útvarem. On je zodpovědný sám za sebe. Ale zároveň se potýká s větší nejistotou než jeho předchůdce ve společnostech, které měly pevné zvyky, idey a hranice. Nyní má jedinec zodpovědnost za jeho myšlenky a činnosti, které koná. To je evidentní v oblasti smrti.

Nyní je na jedinci, jak se ohledně této problematiky bude rozhodovat, zodpovědnost již neleží na celém společenství tak, jak tomu bývalo kdysi. To, jak zdravý člověk, ale i člověk nemocný a umírající, smýšlí o smrti a o věcech s ní souvisejících, to záleží čistě na něm samotném. Kastenbaum a Aisenberg (1972) v tomto případě mluví o dekontextualizaci smrti. V naší společnosti již není nic, co by nám říkalo, jestli se v situacích týkajících se smrti chováme správně či nikoli. Dnešní doba vyžaduje individuální rozhodnutí, to platí dvojnásobně pro ty odborníky, kteří

s oblastí smrti u svých klientů přicházejí do styku. Je nutno ale dodat, že každý tuto ideu individuálního rozhodnutí a individuální zodpovědnosti není ochoten přijmout.

2. Metodologie

2.1 Literatura

Před započítím samotného výzkumu jsem se věnovala studiu literatury, která poskytuje informace o kvalitativním a etnografickém výzkumu. Studovala jsem zejména následující dvě publikace: Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace (Hendl, 2005) a Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách (Švaříček, Šed'ová, 2007). Díky těmto publikacím jsem byla před započítím výzkumu seznámena s možnými metodami, pomocí kterých lze informace ve výzkumu získávat, o možných postupech týkajících se analýzy dat, apod.

2.2 Popis výzkumu a výzkumný cíl

Výzkum, který jsem uskutečnila na téma smrt, měl etnografický charakter. Období pozdní adolescence, které by mohlo mylně naznačovat oblast vývojové psychologie, zde bylo použito z důvodu dobrého zakotvení výzkumu. Rovněž tak i požadavek, že výzkumné osoby musí navštěvovat stejný kruh studentů dané vysoké školy.

Výzkum, sloužící k získání dat pro tuto diplomovou práci, byl proveden v období září 2010 – leden 2011. V této době byly s výzkumnými osobami prováděny polostrukturované rozhovory, které byly následně analyzovány.

Hlavním cílem výzkumu bylo strukturovat získané informace do podoby určitého konceptu. Každý ze studentů měl nějakou představu o smrti a oblastech s ní spojených, mým úkolem pak bylo tyto představy sestavit do obrazu, který daný student o smrti má. Výzkum jsem započala s představou, že existují jakési typy těchto konceptů smrti, které jsem během analýzy také objevila. V praktické části následně představím dva typy těchto konceptů, které považuji za vyhraněné, a tři koncepty, jež jsem nazvala přechodové, tudíž nevyhraněné.

2.3 Metody výzkumu a analýza dat

Hlavní metodu, na které byl tento výzkum postaven, představovala metoda rozhovoru, konkrétněji metoda polostrukturovaného rozhovoru. Ve fázi studia literatury, dostupné na toto téma, jsem již tvořila oblasti výzkumu a samotné otázky, které byly následně v rozhovoru pokládány. Jednalo se o rozhovor polostrukturovaný, další otázky tedy vycházely z kontextu rozhovoru s daným studentem/studentkou.

Rozhovory byly se studenty/studentkami prováděny osobně, tváří v tvář. Mohla jsem tedy uplatnit metodu doplňkovou, metodu pozorování, která se uplatňuje vždy, když se s danou osobou účastní se výzkumu, osobně setkáme. Informace, které vzešly z této metody však nebyly výrazně v této práci uplatněny, ale sloužily pro lepší seznámení se s daným jedincem a jeho reakcemi na jednotlivé oblasti spojené se smrtí.

Po fázi sebrání dat následovalo jejich analyzování. Přepsané rozhovory jsem podrobila tzv. kódování, kdy jsem k jednotlivým oblastem nebo jednotkám (slovům, větám, atd.) v rozhovoru přiřazovala mnou určené kódy. Princip kódování ve své publikaci popisuje například Švaříček a Šeďová (2007), a to tímto způsobem:

„ Kódování obecně představuje operace, pomocí nichž jsou údaje rozebrány, konceptualizovány a složeny novým způsobem.“ (s. 211)

Ze vzniklých kódů při této metodě následně vznikají kategorie, kdy jsou kódy systematicky tříděny podle podobnosti nebo jiné souvislosti (Švaříček, Šeďová, 2007). Z těchto kategorií pak vzejdou oblasti, kterými se již konkrétně ve výzkumu zabýváme.

2.4 Výzkumný vzorek a specifikování období pozdní adolescence

Tohoto výzkumu se dobrovolně zúčastnili studenti/studentky VŠCHT. Konkrétně se jednalo o tři studenty a dvě studentky ve věku 24 let, navštěvující stejný obor a stejný kruh studentů. Se všemi těmito studenty byl proveden rozhovor v délce jeden a půl až dvě hodiny.

Tato práce je nazvaná *Obraz smrti v pozdní adolescenci*, považuji proto za důležité se na tomto místě alespoň krátce o tomto období zmínit.

Věková hranice tohoto období je rozdílná v různých publikacích. Uvedu zde například věkové ohraničení Langmeiera a Krejčířové (2006), kteří toto období umísťují do rozmezí cca od 20 do 25-30 let a nazývají ho také časnou dospělostí.

Toto období je charakteristické přechodem mezi adolescencí a plnou dospělostí jedince. V tomto období má jedinec zpravidla ustanoveny své hodnoty a názory, stále se ale mohou přetvářet a obměňovat. Pro jedince, který se nachází v této životní fázi, existuje mnoho požadavků a vývojových úkolů. Langmeier, Krejčířová (2007) uvádí, že jedinec by měl splňovat podmínky zralosti. V této životní etapě dochází také k osamostatnění jedince a k rozvoji vlastní identity (Vágnerová, 2005).

Adolescence je charakteristická pokládáním otázek o smyslu života, tedy je to jedno z období, kdy se člověk může více zajímat i o téma smrti. Jedinec se může například dotazovat po jejím smyslu a existenci, popř. podobě posmrtného života.

2.5 Výsledky výzkumu

Výsledkem výzkumu jsou obrazy, které mají studenti ohledně smrti. K těmto obrazům nebo koncepcím jsem došla pomocí analýzy rozhovorů. Těchto pět různých pojetí smrti dokresluje koncept, který jsem představila pomocí literatury v první části této práce, v části teoretické. Vytvořeným pěti koncepcím se pak věnuji velmi podrobně v části praktické.

3. Praktická část

V této části textu se již budu věnovat zanalyzovaným datům a představím jednotlivé koncepty smrti konkrétních pěti studentů.

Z analýzy rozhovorů, uskutečněných se studenty/studentkami, vzešlo šest oblastí, kterými se v následujících oddílech zabývám.

Jedná se o následující oblasti:

- **Základní vymezení**, kde popisují především způsoby, jakými podle studentů lze definovat smrt a jaké analogie se k ní pojí.
- **Faktory ovlivňující pojetí smrti a utváření představ o smrti a oblastech s ní spojených**, kde se zabývám zejména tím, kdo a co může ovlivňovat koncept smrti jedince.
- V oblasti nazvané **Životní postoje ke smrti** jsou popsány především dva možné postoje, které studenti/studentky jmenovali, a tedy smíření se se smrtí a její popření.
- Způsob, jakým může smrt ovlivňovat život člověka a na jakých rovinách, je popisován z pohledu studentů/studentek v kapitole nazvané **Vliv faktoru smrti na život člověka**.
- V rozhovorech se studenty/studentkami jsem se zajímala také o to, jak studenti/studentky vnímají smrt v historickém a kulturním kontextu, jejich názory jsou pak shrnuty v části nazvané **Vliv kulturního a historického aspektu na pojetí smrti**.
- Poslední část, s názvem **Představy o posmrtném životě**, se týká obrazů, které mají studenti/studentky o možném životě po smrti člověka.

Jak již bylo řečeno, výzkumu se zúčastnilo pět jedinců, praktická část je ale navzdory tomu rozdělena pouze do třech oddílů. Během analýzy rozhovorů jsem objevila dva, dle mého názoru, vyhraněné koncepty smrti a tři koncepty smrti, které můžeme nazvat přechodové. Dvě samostatné kapitoly jsou tedy věnovány dvěma vyhraněným konceptům, konceptu patřícímu Štěpánovi a konceptu patřícímu Markovi, tzv. přechodové koncepty patřící Lence, Pavle a Jakubovi, jsou poté shrnuty ve třetím oddílu praktické části této práce.

Praktická část je takto uspořádána z důvodu věnování většího prostoru kvalitativní analýze jednotlivých vyhraněných konceptů smrti. Jelikož představuji konkrétní pojetí smrti konkrétního člověka, považuji za důležité svůj vlastní text doplňovat řadou citací, a to z důvodu lepší ilustrace názorů studentů/studentek.

3.1 Štěpán

V této části textu se již budu zabývat konkrétním konceptem smrti, který vzešel z představ a názorů Štěpána. Štěpán je 24-letý muž, který je studentem VŠCHT. Štěpánův koncept smrti se opírá především o jeho víru, která se promítá do všech oblastí se smrtí spojených. V rozhovoru vyslovil názor na spojení technické školy a víry, který podle něj druzí lidé sdílí:

„...já dělám technickou školu a je spousta lidí, který Ti řekne, jak můžeš Ty věřit, když prostě jakoby děláš technickou školu, že seš prostě zaměřená na věci hmotný, prostě vyzkoušet, ošahat, změřit, zapsat... že prostě tyhle lidi, že se automaticky u nich předpokládá, že nemaj jakoby víru, to je nesmysl, zaprvé, ale za druhé si myslim, že jakoby se to opírá o to, že hodně takovejch lidí je ve skutečnosti. Nejsou to všichni, myslim, že paušalizovat je to úplnej nesmysl, těch lidí je opravdu hodně.“

Nadcházející část textu se nebude týkat pouze představ Štěpána o smrti, ale také představ o konceptech smrti druhých lidí, které představují poněkud obecnější rovinu.

Štěpán se podle jeho slov, i když to zní trochu jako paradox, snaží brát věci kolem smrti optimisticky. Řídí se hlavně tím, že tyto věci jsou dané a je nutné je přijmout tak, jak jsou, a omezit negativní vlivy strachu ze smrti na svůj život. Zároveň je ale zajímavé, že ve snech o smrti, které Štěpán během rozhovoru popisoval, se tento optimismus vytrácí.

„Tak zaprvé je to asi to, že to беру jako něco, co je prostě daný, co je jakoby...stejně jako to, že jsem se narodil, tak je to něco, s čím nemůžu nic udělat, že je to takový to dogma nebo takový to pravidlo, prostě takhle to existuje, takhle to je, je to i to, že to je pro všechny stejný, že všichni to takhle maj, že to není nic, co by se jakoby dotýkalo jenom Tebe, byla by si v tom sama.“

Štěpánův koncept smrti se tedy opírá především o jeho víru, a to na všech rovinách, na kterých rozhovor proběhl.

3.1.1 Základní vymezení

Tato práce se zabývá pojetím smrti a jednotlivých oblastí, které se smrtí souvisejí. Abychom se vůbec mohli tímto tématem zabývat, bylo nejprve nutné si tento pojem nějak označit, tak jak ho Štěpán vnímá. K vymezení tohoto pojmu nebyly užitečné pouze přímé definice, které v rámci rozhovoru zazněly, ale také různé pocity a stavy, které se k tomuto pojmu váží. V neposlední řadě i analogie se smrtí, různé symboly, ke kterým byla smrt Štěpánem přirovnávána.

Smrt jako samozřejmá součást života

Štěpán se sám charakterizuje jako člověk, který věci většinou přijímá tak, jak jsou. I smrt je proto pro něj běžnou součástí života, jak uvedl. Fakt, že člověk jednou zemře, je jím brán naprosto samozřejmě, a možná proto nikdy o tom, co pro něj znamená smrt, nepřemýšlel.

K vymezení smrti mu pomáhá jistá univerzalita. To znamená, že smrt je něco, co se týká každého člověka, tedy něco běžného a samozřejmého, co k životu patří. Následující citace tento Štěpánův postoj ilustruje:

„No já nevím, tak asi, že to je jakoby konec života, že to je okamžik, kterej čeká každého člověka, že to je něco, co je spojený s tím životem, jestli ta závěrečná fáze života nebo něco.“

Symboly a analogie smrti

Pokud bychom se měli zaměřit na to, co může smrt v životě člověka symbolizovat, pro Štěpána by to v abstraktní rovině byly barvy nebo pocity. A to takové, které jsou nepříjemné, studené, temné. Štěpánovi smrt připomíná konkrétně tmavě modrá nebo černá. Ačkoli jsou tyto barvy a pocity v naší společnosti kulturně

zakotvené a sdílené, ve Štěpánovi smrt vyvolává pocity ambivalentní – na jednu stranu tyto kulturně zakotvené vzorce sdílí, na druhou stranu ale sám říká, že pro něj smrt znamená i něco pozitivního.

Smrt nám na abstraktní rovině nemusí připomínat jen nějaký pocit, ale můžeme mít také konkrétnější představu, jak by smrt mohla být zobrazena. Štěpán si představuje smrt jako bod na časové přímce, která není nijak ohraničená. Připouští zde možnost posmrtného života, nemyslí si tedy, že by smrt byla úplně něco konečného, je to pouze jenom nějaký mezník.

„Tak bych to snad prostě, viděl bych to jako prostě nějaký ten bod, spíš jakoby nějaký okamžik...Pokud to berem z toho druhého konce, tak si myslím, že to jako nemusí být úplně konec. Beru to jako bod, kterým končí ten fyzický život, ale že to může být jen určitá jakoby určitý bod, přes který když se dostaneš, tak jako pak může být něco dál.“

To, co nám smrt v životě připomíná, to, k čemu bychom ji připodobnili, ale nemusí být pouze abstraktní představy, ale také konkrétní činnosti nebo osoby. Tak je to i v případě Štěpána, který smrt přirovnává k činnosti naznačující v určitém pohledu ztrátu vědomí, a to ke spánku.

„...že třeba ten spánek to může připomínat, že jakoby zavřeš oči...“

Takové přirovnání není neobvyklé, spánkem jako možnou analogií ke smrti se ve své publikaci zabýval například Moody (2005).

V následující citaci můžeme vidět opět přirovnání smrti ke spánku a přirovnání umírání k usínání, ale je zde i další odkaz na možnost posmrtného života:

„Představuju si to jako, asi jako usínání. Že prostě ležíš, a to vědomí se ponoří úplně někam jinam, jakoby právě než...jakože opustí ten reálný život. Já to mám právě spojený s tím spánkem asi hodně, tak nějak si to představuju jako podobně, a právě proto si tak nějak vybavím, že to není jako – a teď to skončilo, jestli usneš, tak nic neskončilo, tak se něco děje.“

Smrt nám tedy může symbolizovat jak konkrétní činnost, tak různé předměty, a v neposlední řadě i osoby. U Štěpána je symbolika smrti spojena hlavně s osobami vyššího věku, se kterými přichází sám do styku. Z rozhovoru se Štěpánem vyplynulo, že lidé vyššího věku se podle něj více zabývají tématem smrti, a proto ji mohou sami symbolizovat.

„Možná třeba i kontakt se staršíma lidma, já třeba osobně žiju s babičkou, pro kterou už je...jelikož je už hodně stará, je jí 82 let a je to pro ní téma, o kterým jakoby i mluví relativně často, to znamená, že mě to jakoby nějak připomíná tohle v tom běžném životě, jakoby ten kontakt s ní.“

Představy o smrti a především ty, které se týkají jejího samotného vymezení, jsou různé. V citacích, které jsem uvedla výše, je zřetelné, že Štěpán nesmýšlí o smrti jako o něčem konečném. Smrt by podle něj mohla být například bodem na časové přímce, po kterém přichází něco dalšího. Je zajímavé, že stejně jako smrt není podle něj konečným bodem této pomyslné přímky, tak i narození není jejím počátkem. Před narozením podle Štěpána na této přímce bylo něco velmi podobného tomu, co se děje po smrti.

To, že Štěpán připustil možnost života po smrti i života před narozením, je jedním z hlavních faktorů, které formují jeho smýšlení o smrti a o oblastech s ní spojených.

3.1.2 Faktory ovlivňující pojetí smrti a utváření představ o smrti a oblastech s ní spojených

Zatím není možné mít o některých oblastech smrti, jako je například posmrtný život, vědecké doložení. Někteří autoři se přesto o toto doložení snaží. Takovým autorem je například Moody (2005), o jehož publikace se Štěpán sám zajímá a zná názory a postoje tohoto autora.

Každý z nás má ale určité představy, které se ke smrti váží. V této části textu bych se chtěla věnovat možným zdrojům, které se podle Štěpána podílí na utváření postoje ke smrti.

Z rozhovoru se Štěpánem je možné určit několik oblastí těchto zdrojů představ o smrti a je možné je rozdělit do následujícího bodů podle typů otázek, na které se můžeme ptát:

- 1) Kdo ovlivňuje koncept smrti a představy s ním spojené?
- 2) Co ovlivňuje koncept smrti a představy s ním spojené?

Kdo ovlivňuje koncept smrti a představy s ním spojené?

Tento bod představuje osoby, které ovlivňují naše koncepce. Jsou to obvykle osoby nám nějakým způsobem blízké, ať se již jedná o rodinu, partnera nebo přátel, tak i o osoby nám vzdálenější, se kterými se shodujeme například názorově.

Na následující citaci ilustruji vliv rodiny a jejího založení na utváření konceptu smrti Štěpána:

„...zaprvé já jsem z rodiny, která je věřící, i když asi nejvíc je to jako ne moji rodiče, ale spíš prarodiče, konkrétně babičkaTakže jo, jednak je to způsobený tím prostředím, to znamená, že tam pak jsou ty otázky, že já jsem byl už od toho útlýho věku o tom nucený nějak tak přemejšlet, protože ta víra se většinou opírá o tohle jakoby.“

Štěpán sám cítí ovlivnění ze strany jeho rodičů a především ze strany jeho prarodičů. Připouští, že prostředí, ve kterém člověk vyrůstá, má velký vliv na jeho budoucí postoje a názory. V tomto případě byly tyto postoje formovány otázkami ohledně smrti, které vycházely z náboženského přesvědčení jeho rodiny.

Co ovlivňuje koncept smrti a představy s ním spojené?

Tento bod pak můžeme rozdělit na dva typy zdrojů, a to:

- Vnitřní zdroje
 - mezi tyto zdroje patří podle Štěpána osobnostní charakteristiky člověka, a tím je myšlena například přítomnost či absence víry, věk, optimistické či pesimistické nastavení jedince a jeho psychický stav obecně
 - s utvářením představ ohledně smrti jistě souvisí i samotná zkušenost jedince se smrtí, tomuto tématu se však budu podrobněji věnovat v jiné kapitole
- Vnější zdroje
 - vnějšími zdroji je zde myšleno to, co nás může ovlivnit zvnějšku, ať už je to prostředí, ve které žijeme nebo například knihy, filmy nebo jiná média, která formují naše názory a představy

Pro lepší ilustraci v další části textu uvádím některé citace, ze kterých výše zmíněné rozdělení vyplývá.

Osobní založení jedince

První citace ilustruje vnitřní zdroje, a to konkrétně osobnostní založení jedince, kterému Štěpán přikládá velký význam, kromě jiného zde jako možný faktor uvádí inteligenci člověka:

„Myslím, že je to třeba i nějak tak založení toho člověka, jestli je právě tím životním optimistou nebo pesimistou ...Pak je to asi i třeba bych řek nějaká inteligence toho člověka, že jakoby chce o tomhle přemejšlet, není mu to jakoby lhostejný, je to nějaká, to, že se zajímáš o nějaká témata...“

Inteligence, jako možný faktor, by podle Štěpána ovlivňovala tedy především oblast motivace k tomuto tématu. Z výše zmíněného úryvku rozhovoru vyplývá, že člověk s vyšším IQ má zájem o toto téma, na druhou stranu lze vyvodit, že jedinci s nižším IQ by mohla být tato problematika lhostejná.

Náboženství

Druhá citace je z oblasti náboženství a víry. Tato otázka je pro Štěpána v pojetí smrti základní, rozhoduje podle něj o tom, zda například člověk připouští možnost posmrtného člověka nebo nikoli.

Štěpán jako hlavní rozdíl mezi věřícími a nevěřícími lidmi vidí právě odlišnosti v pojetí konceptu smrti, jak to dokazuje následující ukázka rozhovoru:

„Podle mého názoru je to ta hlavní věc, který ty lidi jakoby odlišuje. Nebo jakoby přístup ke smrti...Myslím, že ty lidi, kteří jsou věřící, tak tu smrt prostě berou jakoby jak nějak jsem se na začátku snažil popsat, to je myslím důkaz toho, že z věřící rodiny jsem, že to beru jako nějaký bod na nějaký přímce, že to není fakt jakoby to, kde je prostě konec a pak už dál není nic, tak si myslím, že k tomu přistupují ty věřící lidi. Že to berou jakoby součást nějakého procesu, terej jako dál pokračuje.“

Podle Štěpána tedy věřící lidé nevnímají smrt jako konečný bod, ale jako něco, co je součástí celkového procesu.

Věk

To, jak člověk smrt pojímá, jaké místo zaujímá v jeho životě a jak je například ovlivňován strachem ze smrti, závisí podle Štěpána také na věku dané osoby. Podle Štěpána se například konkrétně v oblasti strachu ze smrti nedá použít přímá úměra, tzn. čím vyšší věk, tím vyšší obavy. S věkem podle něj roste místo, jaké téma smrti zaujímá v životě člověka, strach se naopak zmenšuje. K tomu podle Štěpána dochází díky zkušenostem, které daná osoba během prožitých let nabere. Pokud by smrt byla jedním z hlavních témat mladého člověka, bylo by to pak podle Štěpána zapříčiněno zkušenostmi se smrtí a s umíráním, které by daná osoba měla. Konkrétně například při úmrtí blízkého člověka. Jinak v mladším věku podle Štěpána smrt v životě člověka moc velké místo nemá, jak dokazuje následující citace:

„Myslím, že – i podle sebe – bych řekl, že spíš ne. Že nad tím nepřemejšlej, podle mě jenom v těch okamžicích, jako je právě to...jako v těch okamžicích, který jim to nějak připomenou. To znamená, že když jim třeba odejde někdo blízký...“

Klíčovým tématem v oblasti věku je pro Štěpána faktor zakládání rodiny, který podle něj ovlivňuje míru zabývání se tématem smrti a míru strachu ze smrti. A to jak ze smrti svých blízkých, tak ze smrti svojí. Podle Štěpána se člověk své vlastní smrti v tomto období obává především proto, že při zakládání rodiny, jak Štěpán sám říká, už člověk není zodpovědný pouze sám za sebe.

„Myslím si, že v tom...asi v tom produktivním věku nebo když člověk zakládá rodinu, to mě napadlo jako první, protože tady je ten strach ze smrti asi obrovskéj. Maj zaprvý asi strach o ty nejbližší, ale i o sebe, a to z toho důvodu, že asi nechceš, aby oni pak nějak se tady jako museli starat sami o sebe...“

Prostředí, média

Podle Štěpána mezi vnější zdroj utváření pojetí smrti jedince patří formování postojů prostřednictvím literatury, filmů a také prostředí, ve kterém se jedinec nachází. Víra Štěpána má velký vliv i na tuto oblast.

„Jako dobírám se právě těma věcma, který se o tom snažim jakoby si přečíst....Jako jasně. Asi takhle, asi třeba z té křesťanský literatury. Z té literatury jakoby současný.“

Prostředí, ve kterém jedinec žije, ho ovlivňuje podle Štěpána hlavně tím, jestli jde o prostředí věřících nebo nevěřících lidí. Jak bylo uvedeno výše, podle Štěpána je hlavním rozdílem mezi věřícími a nevěřícími právě koncept smrti. Navíc nakonec podle názoru Štěpána všechna náboženství vycházejí z podobného jádra, a tak není ani tak třeba mezi nimi v této oblasti rozlišovat.

„Tak, myslim si, že zaprvé v těch kulturách hraje hodně velkou roli jakoby to náboženství právě...ted' první co mě napadne, že třeba ti hinduisti věří v nějakou reinkarnaci a že si to představujou jakoby tímhle směrem. V křesťanství nebo jako západní Evropa si to většinou představuje tím směrem, že je jako vědomí nějakýho nebe nebo jakoby tohle. Podle mě v tomhle jsou ty rozdíly...ale jako upřímně, já si zase nemyslím, že by v tom byly jakoby takový velký rozdíly, já si myslím, že ta myšlenka a tohle, že se tam dá najít spoustu věcí, který jsou stejný.“

Na závěr této části textu můžeme shrnout, že role víry a náboženství byla promítnuta do všech úrovní možných zdrojů konceptu smrti. Jednalo se jednak o osoby, které koncept mohou ovlivnit, v tomto případě rodina, jednak o vnější a vnitřní zdroje toho, co koncept utváří, ať již to byly knihy nebo prostředí, ve kterém se člověk pohybuje.

3.1.3 Životní postoje ke smrti

Každý člověk se nějak vztahuje k faktu, že smrt je součástí jeho života a týká se každého z nás. V této části textu bych chtěla představit možnosti těchto životních postojů ke smrti podle Štěpána, a především postoj jeho vlastní.

Mezi hlavní styly vztahování se ke smrti pak podle Štěpána patří:

- 1) popření smrti a její přítomnosti v životě člověka
- 2) smíření se s faktem smrti

Popření

Popřením smrti zde nazývám vědomé potlačení tohoto pojmu. Lidé podle Štěpána nechtějí, aby byla smrt předmětem jejich konverzace ani jejich myšlenek. To, jestli a jak moc se člověk smrtí ve svém životě zabývá, závisí podle Štěpána na osobnostních rysech jedince, jak je uvedeno i v následující citaci. Štěpán zároveň přiznává, že smrt je tématem, o kterém je pro něj nemožné nepřemýšlet. Postupem času, kdy se Štěpán smrtí zabývá, pak podle něj dojde i k nějakému způsobu vyrovnání se s tímto faktem.

„Podle mě i hodně tou osobností toho člověka, jaké k tomu máš přístup, jak moc si to připouštíš o tom přemýšlet. Že opravdu jsou lidé, kteří jsou schopni si říct, že o tom přemýšlet nebudou, ale pro mě je to nepředstavitelný. Mně to prostě nedá o takovýchle věcech nepřemýšlet, a právě potřebuju jakoby nějaký delší proces toho, že to nějakým způsobem uchopím, a pak se s tím teda nějakým způsobem vyrovnám...“

Štěpán se snaží s faktem smrti vyrovnat pomocí určité univerzality – smrt se týká každého a je proto důležité se jí zabývat. Proto pokládá za paradox určité tabuizování tohoto tématu. V následujícím úryvku z rozhovoru se Štěpán zamýšlí nad potlačováním tohoto tématu:

„Zprv je to asi jakoby současnou dobou, kdy jako ty lidi na to nemaj v uvozkách čas...jak jsme se bavili, že ta společnost tu smrt se snaží posunout jakoby někam jinam...Zatlačit. Posunout někam, kde to není něco, o čem by se bavilo denně.“

Lidé obecně tedy podle Štěpána smrt spíše potlačují, a to hlavně na úrovni mezilidské konverzace. Tím, jaké místo má smrt podle Štěpána v komunikaci mezi lidmi, se budu zabývat blíže později.

Smíření se

Pokud bychom měli rozdělit jedince podle toho, do jaké skupiny životního postoje ke smrti podle Štěpána by se zařadili, on by patřil do té druhé – do skupiny lidí, která smrt nevytěšňuje, naopak se nad ní snaží přemýšlet a brát ji jako součást svého života:

„Tak zaprvé je to asi to, že to беру jako něco, co je prostě daný, co je jakoby...stejně jako to, že jsem se narodil, tak je to něco, s čím nemůžu nic udělat, že je to takový to dogma nebo takový to pravidlo, prostě takhle to existuje, takhle to je, je to i to, že to je pro všechny stejný, že všichni to takhle maj, že to není nic, co by se jakoby dotýkalo jenom Tebe, byla by si v tom sama.“

Podle Štěpána je nutné se se smrtí smířit také proto, že je to něco, co člověk sám ovlivnit nemůže. Následující citace ještě více ilustruje Štěpánův postoj ke smrti jako k něčemu, co je dané, neměnné a je nutné se tím zabývat a počítat s tím:

„...něco, co prostě tady je a co tady bude vždycky a co s tím životem jakoby souvisí, že s tím prostě musím počítat, že tohle bude nastávat a nemůžu to skoro žádným způsobem ovlivnit já... že je dobrý si to jako připustit, že to prostě tady je a že to je součástí života.“

Téma smrti v lidské komunikaci

S tímto tématem souvisí také něco více zjevného než vnitřní životní postoje lidí ke smrti, a to je téma smrti v lidské komunikaci. Tato oblast podle Štěpána koresponduje spíš s prvním modelem postoje – s potlačením.

Štěpán se především vyjadřuje k důležitosti tohoto tématu v mezilidské komunikaci, které ale není paradoxně mezi lidmi vůbec běžné:

„...protože si myslím, že to je téma, o kterým se hrozně málo baví a přitom si myslím, že je to téma, který je pro spoustu lidí rozhodující, jestli jsou schopni se s téma situacema ve svém životě vyrovnat, tak prostě myslím si, že je to důležitý téma, o kterým se právě moc nemluví...že je to takový téma možná i trošku tabuizovaný, že se o tom není běžný jakoby třeba bavit.“

Jako příčinu tabuizování tohoto tématu Štěpán označil především citlivost této oblasti a nejistotu lidí, která z této citlivosti vyplývá. Téma smrti podle něj není příliš běžné, protože by mohlo nechtěně odhalit zkušenosti lidí se smrtí, která je většinou spojena s negativními vzpomínkami a emocemi. A to se týká i prostředí, ve kterém se Štěpán sám vyskytuje.

„...že se toho možná ty lid bojeje, že je to jakoby stresující, že je to otázka třeba i toho, že nevíš... jestli ten druhý nemá nějakou špatnou zkušenost s tím, to znamená, že

se bojejí o tom mluvit, z toho důvodu, aby třeba někomu neublížili nebo tak, ale hlavně si myslím, že je to jakoby v týhle společnosti, že o tom se nemluví. Nebo to, co...v tom kolektivu, ve kterým se nějak vyskytují já, si nevzpomínám na nějakou okamžik, kdy bysme se třeba bavili o smrti přímo.“

Je zajímavé, že pokud se pohybujeme v oblasti médií, filmů, knížek, je smrt podle Štěpána tématem zcela běžným. Smrt se v médiích, v umění a literatuře vyskytuje velmi často a podle Štěpána je to tak v pořádku. Smrt podle něj často pomáhá vzbudit zájem a dokreslit atmosféru. Je přitom ale důležité, že zde není prezentována naše konkrétní zkušenost, ale zkušenost smyšlených postav ve filmech a knížkách. Podle Štěpána si ale nepřipouštíme, že by se něco takového mohlo týkat také nás.

„Tak ona smrt je takový téma, který se vyskytuje relativně často, protože je to relativně hodně emoční téma nebo emotivní téma, který jakoby tak nějak dokresluje nějakou atmosféru, jakože asi v hodně filmech se s tím dá potkat.“

Pokud by ale tento zdroj poznání ohledně smrti měl vést ke změně myšlení druhých nebo k ovlivnění jejich chování, musel by se podle Štěpána nějakým způsobem shodovat s naší životní situací.

K tabuizování tohoto tématu došlo podle Štěpána díky určitým změnám, které se v historii odehrály. Tyto změny podle něj souvisí například s rozvojem medicíny, s úbytkem válčení a výskytu infekčních chorob, jako byl například v minulosti mor. Díky tomu podle Štěpána došlo k odosobnění umírání a smrti. Tento proces je také popsán v teoretické části v oddílu Kulturní pozadí smrti. Smrt nebyla lidem tolik na očích, a to je podle Štěpána právě ten důvod, proč z velké části vymizela i z běžné konverzace, jak ilustruje následující citace:

„Že si jako myslím, že ta společnost o tom víc mluvila. Bylo to jakoby víc běžnou součástí toho života. Protože si myslím, že teď, když většina lidí umírá, tak je to za nějakými zdmi nebo prostě v nemocnici, což asi taky dřív moc nebylo, většina lidí umírala doma, a tudíž tam byli ti ostatní, který to jako viděli, a tudíž je to nutí se o tom bavit, přemýšlet.“

Téma smrti je podle Štěpána o něco více běžnější v rámci užší rodiny, zejména pokud jsou v rodině lidé staršího věku. Pro Štěpána je jistým symbolem tohoto tématu jeho babička, která o smrti často mluví. Pokud není s babičkou v kontaktu, s tímto tématem se příliš neseťkává.

„...že bych na to v těch normálních dnech, kdy třeba s tou babičkou nemluvim, bavím se třeba s lidma jen od nás ze školy nebo tak, tak málokdy si myslím, že na tohle téma narazíme....A myslím si, že se to takhle jakoby mezi lidma, který nejsou úplně v těsném kontaktu dennodenním, nejsou třeba v rodině, nemaj mezi sebou nějaký rodinný vazby, tak že se to asi něřeší“

Závěrem lze říci, že podle názoru Štěpána toto téma není mezi lidmi vůbec běžné, pokud k rozhovorům o smrti dochází, týkají se většinou oblastí, které nejsou příliš osobní, například úmrtí známé osobnosti. Toto téma s sebou přináší negativní emoce a stavy, to je důvod, kvůli kterému podle Štěpána není toto téma vůbec časté. Lidé se obecně podle Štěpána snaží téma smrti potlačit a přiklánějí se k druhému modelu životního postoje ke smrti, k popření.

3.1.4 Vliv faktoru smrti na život člověka

Fakt, že náš život je nějakým způsobem omezen, ovlivňuje přímo či nepřímo naše životy, a to jak v negativním slova smyslu, tak také pozitivním způsobem. Alespoň to se ukázalo v rozhovoru se Štěpánem. Zjistila jsem, že podle Štěpána může mít smrt vliv na život člověka prostřednictvím dvou rovin:

- a) prostřednictvím zkušeností, které člověk se smrtí má
- b) prostřednictvím emocí a stavů, které faktor smrti v člověku vyvolává

Zkušenost

Zkušenost se smrtí může mít mnoho podob. Může se jednat o zkušenost se smrtí blízkého člověka nebo třeba o určitý zážitek smrti vlastní, který je v literatuře označován jako zážitek blízký smrti. Tyto události mohou ovlivnit a směřovat nejen smýšlení člověka, ale i jeho chování.

Obecně ale nelze říci, že u každého člověka by k takovému ovlivnění mohlo dojít pouhým faktem, že smrt patří k našim životům. Podle Štěpána k takovému ovlivnění často nedochází, a to zvláště u mladých lidí, kteří se tímto tématem podle něj příliš nezabývají.

„Myslím si, že v současné době to málo koho ovlivňuje, že nad tím podle mě nikdo víc neuvažuje, že je to takový téma možná i trošku tabuizovaný, že se o tom není běžný jakoby třeba bavit.“

Emoce a stavy

K tomu, aby k nějaké změně nebo směřování došlo, je podle Štěpána zapotřebí právě jisté zkušenosti se smrtí nebo silných pocitů a stavů, které téma smrti může v člověku vyvolat. Tyto pocity nebo stavy mohou podle Štěpána být v člověku vyvolány při nějaké významné změně v životě, třeba při založení rodiny. V tomto momentu podle Štěpána může docházet například k omezení určitých rizikových aktivit. Takové aktivity by mohly ohrozit život jedince, který už není zodpovědný pouze sám za sebe. Také strach ze smrti je podle Štěpána v tomto momentu největší:

„Myslím si, že v tom období, kdy cejtíš zodpovědnost za ostatní, nejenom za sebe, že ten člověk je třeba na sebe opatrnější, asi nedělá věci, který by dělal třeba ve dvaceti, já třeba osobně jsem příznivec adrenalinových sportů a nevím, jestli bych ty adrenalinové sporty provozoval v době, kdy bych byl rozhodnutej, že zakládám rodinu. Kdybych tu rodinu už založil, asi bych se bál. Není to asi jen ze smrti, ale spíš, že se Ti něco stane a nebudeš se o tu rodinu moct postarat, ale to s tím asi smrt souvisí...A to jakoby nejenom po té materiální stránce, že jo, ale i po té stránce, že ten člověk někoho ztratí, a pak jakoby on sám bude se mu žít hůř prostě. Tak to si myslím, že ten strach o ty ostatní... že máš strach sám i ze svojí smrti, tak pak jakoby že se to dotýká těch ostatních.“

U Štěpána samotného by při založení rodiny tedy došlo k určitému omezení rizikových aktivit. Strach ze smrti by se v této době u něj zvýšil. O tom, čeho by se Štěpán obával a proč, bylo pojednáno už dříve v kapitole Faktory ovlivňující pojetí smrti a utváření představ o smrti a oblastech s ní spojených – oddíl Věk.

Štěpánova osobní zkušenost

Zkušenost se smrtí, kterou respondent má, jeho samotného ovlivnila hlavně v oblasti uspořádání jeho hodnotové orientace a preferencí. Následující citace popisuje, jaký vliv měla zkušenost smrti na Štěpána:

„Hm, asi tak. Možná k nějakému uvědomění si nějakých hodnot jakoby...snažit se je nějak revidovat, jestli opravdu to, co teď dělám, je jakoby tak důležitý..., jestli bych s tím co dělám, jako jestli bych to bral, že to je správně, když to může jakoby v okamžiku skončit.“

Zkušenosti, které Štěpán se smrtí má, ho nutí přemýšlet nad tím, jestli to, co dělá, je správné. Štěpán se ptá sám sebe, jestli by byl se sebou spokojen, kdyby jeho život teď skončil. Následně tedy může u něj docházet k určitému směřování jeho chování.

Strach ze smrti

Hlavní emocí, která se ke smrti váže, je obecně strach. Štěpána samotného strach ze smrti, který se u něj občas objevuje, podněcuje k přemýšlení o konci života a iniciuje ho k vytváření si představ o smrti a o možnostech, které po smrti mohou nastat. Strach ze smrti může podle Štěpána ovlivňovat život člověka nejen negativním způsobem, ale může mít i pozitivní vliv. O určitých pozitivěch hovořil Štěpán i v následující části rozhovoru:

„Tak..určitě a myslím, že ty pozitiva jsou hlavně spojený s tím, že ten člověk se právě začne chovat jinak k těm lidem okolo sebe. To znamená, ať už je to třeba v tom produktivním věku, kdy se třeba o tu rodinu začneš víc starat, protože jako že je to něco, co Tě k tomu tak nějak přinutí, nebo jak jsem říkal třeba v tom pozdním věku, že ten strach z toho, že umřeš Tě třeba nutí nějak tak jakoby se, pokud máš třeba nějaký spory nebo nějaký věci, který jsi vždycky odkládala, tak jako je třeba vyřešit. Tak jako si říkáš, že nechci, aby tohle po mě tady tak nějak zbylo, nedořešený nechci, tak to uzavřu nějakým způsobem. Myslím, že to jsou třeba pozitivní věci.“

Strach ze smrti může mít na člověka podle Štěpána pozitivní vliv tedy v tom, že jedince změní své chování ke svým blízkým nebo se například snaží urovnat spory v rodině.

Pokud bychom se měli zaměřit na míru strachu ze smrti podle Štěpána, jeho názor o přímé úměře strachu ze smrti a rostoucím věkem je shodný s tendencí, která se prokázala při výzkumu Davida Martina a Lawrence Wrightsmana. Tento výzkum byl popsán v teoretické části a prokázal, že míra strachu ze smrti spolu s věkem neroste.

Vysoká míra strachu ze smrti je u Štěpána spojena především se špatným psychickým stavem. Zajímavý je také jeho názor o zvýšené míře strachu ze smrti u lidí, kteří mají materialistickou povahu. Tito lidé by pak tedy podle Štěpána smrtí přišly o to, co jim v životě přinášelo uspokojení. Tento názor se objevuje v následující citaci:

„Protože si myslím, že tyhle lidi se smrti bojejí, protože to je něco, co je jako konečný. Ten konec, nic jako potom není pro ně. A je to jakoby pak, že oni přicházejí o to, že tady mají nějakou moc, nějaký peníze, něco, z čeho mají oni radost.“

Smrt tedy bezpochyby podle Štěpána naše životy nějak ovlivňuje, ať již kladně nebo záporně. Na závěr této části textu bych zde shrnula některé příklady ovlivnění života člověka faktorem smrti. Vlivem faktoru smrti v životě člověka podle Štěpána může dojít například k:

- vylepšení mezilidských vztahů
 - tímto bodem je myšleno například usmíření se s rodinou, zlepšení chování k druhým apod.
- změně životního plánu
 - pokud například dojde k úmrtí velmi blízké osoby, je velmi narušen životní plán člověka
- omezení rizikových aktivit
 - k omezení nebezpečných aktivit podle respondenta dochází v momentě, kdy není odpovědný pouze za život svůj, ale i za život dalších osob
- změně hodnotové orientace
 - tento bod souvisí s bodem předchozím, uvědomováním si konce života může u člověka dojít k přehodnocení jeho priorit

3.1.5 Vliv kulturního a historického aspektu na pojetí smrti

Pojetí smrti v různých kulturách

Další oblastí, kterou se budu zabývat, jsou Štěpánovy představy ohledně smrti spojené s danou kulturou, ve které jedinec žije. I v tomto případě pojetí smrti daných jedinců žijících v určité kultuře dle názoru Štěpána souvisí hlavně s náboženstvím.

Záleží zejména na tom, zda je pro danou společnost víra charakteristická, popřípadě k jaké víře se společnost hlásí. Tento názor dokládá následující citace, ve které Štěpán uvažuje nad tím, pro jaké náboženství je typické jaké pojetí smrti.

„...ted' první co mě napadne, že třeba ti hinduisti věří v nějakou reinkarnaci a že si to představují jakoby tímhle směrem, v křesťanství nebo jako západní Evropa si to většinou představuje tím směrem, že je jako vědomí nějakýho nebe nebo jakoby tohle.“

To, co je podle Štěpána pro náboženství společné, bychom mohli pojmenovat jako víru v posmrtný život a víru v Boha nebo bohy.

Pojetí smrti napříč historií

Dalším námětem v rozhovoru byla smrt v historickém kontextu. Štěpán vnímá změny, které napříč historií nastaly a které ovlivnily koncept smrti jedinců v tom daném období. Tyto změny byly Štěpánem již jmenovány v jedné z předešlých částí textu, jedná se podle něj hlavně o postupné vylepšování medicínské péče, ústupu některých masových nákaz a ústupu válčení.

Jako velký rozdíl v porovnání dřívějšího pojetí smrti a pojetí smrti dnešního člověka Štěpán vidí fakt, že dnes je toto téma spíše ze společnosti odsouváno. V historii přitom bylo celkem běžné, smrt byla podle Štěpána běžnou součástí života, která byla všem na očích. Proto i například rituály spojené se smrtí a s umíráním měly podle Štěpána větší intenzitu. Opět zde hraje velkou roli víra, jak dokazuje následující citace:

„...ty rituály byly jakoby silnější ...ale to je spojený asi i s vírou ...pokud se třeba bavíme o český společnosti ...přece jenom bylo víc lidí, kteří se aktivně věnovali, takže i s tím je to asi spojený.“

Na téma rituálů v oblasti smrti navazuje další část textu, kde se tomuto tématu budu věnovat podrobněji.

Rituály spojené se smrtí

Pro danou společnost a její pojetí smrti jsou důležité zvyky a tradice ve společnosti zavedené, tedy rituály, které smrt doprovází. To, že jsou podle Štěpána tyto

rituály rozdílné napříč kulturami, dokazuje tato citace, ve které se Štěpán i částečně zamýšlí nad motivací pro tyto rituály:

„...mezi těma primitivníma nějakýma kulturami...možná to je tím, že tam nejsou takový materiální prostředky na to, aby se někomu stavěly hroby nebo hrobky, kdežto tady u nás je to podle mě hodně spojený s tou okázalostí...a teď těžko říct, s čím to souvisí, jestli opravdu s tou vírou nebo s tím, že tomu chceme nějak uniknout, že se s tím problémem nějak vyrovnáme, tak mu postavíme krásnej hrob nebo tak, to si myslím, že jako je otázka jedinců.“

V předchozí citaci byla nastíněna otázka motivace k rituálům spojených se smrtí člověka. Za takovou možnou motivaci zde Štěpán označil například únik pozůstalých, který přispívá k jejich vyrovnání se s danou situací. Rozdíl mezi kulturami vidí například i v jisté okázalosti těchto rituálů.

Rituály spojené se smrtí provází různé společnosti již od pradávna, podle Štěpána ale jejich síla slábne a jsou dnes méně častější. Tento stav podle něj souvisí s tabuizováním tématu smrti a jejím potlačením.

Za hlavní rituál v naší společnosti Štěpán považuje pohřeb zemřelého a za další například návštěvu hrobů. Poslední jmenovaný rituál podle Štěpána nutí člověka k zamýšlení se nad otázkami, které nejsou v běžném životě tak obvyklé. Prostředí hřbitova podle něj tedy otevře myšlenky, které v běžném životě nejsou časté. Jednak myšlenky týkající se smrti a zemřelého, jednak myšlenky vedoucí k bilancování života:

„Tam je právě to, že se zamejšlíš nad těma otázkama, který Tě v tom běžným životě úplně jakoby nenapadaj...zprvč mě to vždycky nutí přemejšlet o tom člověku, který tam leží nebo kterej je tam pochovanej...jakoby tak nějak můžu přemejšlet o tom, co on udělal dobře nebo čím já jsem ho měl rád nebo co bych chtěl dělat jako on, to je většinou ta první věc, co mě nějak napadá, jakoby že bych měl něco dělat tak jako on nebo to, co říkal.“

V rozhovoru byly rituály spojené se smrtí v zásadě rozděleny na dva typy: na rituály, které souvisí se smrtí jako takovou a na rituály, které se váží k procesu umírání. První typ rituálů byl popsán výše, nyní bych se ráda věnovala rituálům souvisejících s umíráním tak, jak je vidí Štěpán.

Obecně těchto rituálů, a zvláště těch, které se odehrávají pouze v kruhu rodinném, podle Štěpána ubývá. Jak říká, je to dáno zejména přesunutím umírajících

lidí do různých institucí, v důsledku čehož lidé leckdy ztrácí možnost kontaktu s umírajícím jedincem nebo je tento kontakt omezen.

I v této oblasti jsou ale rituály spojené s vírou. Štěpán na tomto místě uvádí jako rituál v křesťanské katolické společnosti poslední pomazání, které podle něj vede ke smíření se se smrtí, k vyrovnání se se skutečností smrti. V tomto momentě jsou ale důležité podle Štěpána také preference umírajícího člověka. A to i v takové situaci, která se odehrává v rámci užšího rodinného kruhu, jak Štěpán sám popisuje:

„...já nevím, jestli jsou ty rituály, že ta rodina se u toho člověka snaží občas scházet, jakoby navštěvovat ho nějak jakoby častěji. Nevím, je to...jakoby takovýhle rituály si myslím, že ta společnost už jako v dnešní době nemá a zadruhé...nevím, no. Jako teď mě napadlo, že pak když tam je člověk, kterého Ty jsi celý život tak nějak nemusela a on pak k Tobě chodí, takže pro Tebe to asi tak jako nějak podpora být nemusí...“

3.1.6 Představy o životě po smrti

Klíčovou otázkou, kterou Štěpán v kontextu konceptu smrti vyslovil, byla existence či neexistence posmrtného života. K diferenciaci lidí z hlediska tohoto tématu podle Štěpána dochází i díky náboženskému přesvědčení člověka, které je obecně s nějakou představou o posmrtném životě spjaté.

Štěpánovy představy o posmrtném životě

Již dříve zde byla popsána Štěpánova představa smrti jako bodu na určité přímce, který tvoří pouze nějaký předěl a nepředstavuje úplný konec života. Nedá se ale říci, že by Štěpán měl přesně vymezenou představu toho, co se stane po smrti. Podle jeho slov je to jedna z oblastí, které ho zajímají a kterým se věnuje ve svých myšlenkách.

„Ale snažím se občas si o tom něco zjistit, říkám si, že až ten čas mít budu, tak tohle je něco, čemu se chci věnovat, tak jakoby, že chci o tomhle přemýšlet. V současný

době na to mám ten názor, že to je ta otázka, na kterou chci aspoň trochu nějakým způsobem jako sám sobě odpovědět. Teď na to asi nedokážu odpovědět.“

To, co po odchodu fyzické stránky člověka přežívá, Štěpán nazývá vědomím. Zajímavá je Štěpánova myšlenka o srovnání stavu po smrti se stavem před narozením člověka. Tato myšlenka zde již byla naznačena, považuji však za vhodné se jí na tomto místě věnovat podrobněji a doplnit ji citací z rozhovoru:

„Jakoby že...jelikož si to nedokážu.....popsat ten stav, kterej, pro mě je tohle jakoby spojený i s tím stavem, co bylo před, než já jsem se narodil. Jak jakoby to funguje předtím nebo co... Mezi tím narozením a tou smrtí jsem relativně schopnej říct, co se v tom životě děje, ale tak nějak jako to za tím. A pro mě to je jako stejný ty období, nebo jako cítím to stejně.“

Obecné představy

Možné představy ostatních lidí Štěpán odvozuje od představy pro něj základní, a tou je představa typická pro věřící lidi – existuje tedy nějaký Bůh, nebe a peklo. Ostatní představy pak s touto základní úzce souvisejí.

„Já si myslím, že pak už je jenom rozvíjení týhle možnosti, a to je jak si představuješ nebe nebo jak si představuješ to, že je nějaký Bůh...samozřejmě každé si to představuje určitým směrem, ale myslím, že tam jako tahle základní teorie, že jako existuje nějaký něco nad tím, to je to, co nejsme schopni pojmut, a to jak to vypadá, to jsou ty možnosti.“

3.2 Marek

V této části budu popisovat koncept smrti, který vzešel z rozhovoru s Markem. Marek je stejně jako Štěpán studentem VŠCHT a je mu 24 let. Jeho koncept smrti se v některých oblastech liší od konceptu smrti u Štěpána, v některých je shodný. Přestože bylo možné během interpretace nalézt shodné body v představách Marka a Štěpána o smrti, považuji Markův koncept za zcela odlišný.

Markovy představy jsou založené na zcela odlišném principu. V momentech, kde se jeho představy a názory shodují se Štěpánovými, jde podle mého názoru o sdílené kulturní představy. Jako příklad bych mohla uvést oblast symbolů a analogií ke smrti, ve které se pojetí smrti těchto dvou studentů shodovala.

Stejně jako Štěpán, tak i Marek pojímá smrt jako nezbytnou součást našeho bytí. Velký rozdíl je zde ale v tom, že na tento nezbytný bod u Štěpána navazuje nějaká představa posmrtného života, u Marka nikoli. Markův koncept smrti se neopírá o víru, Marek sám sebe pojímá jako ateistu. Při vyjadřování názorů a domněnek o konceptech smrti ostatních lidí ale náboženský aspekt často zahrnuje.

Jak již bylo popsáno v teoretické části, náboženství má velký vliv na utváření představ člověka o smrti. S tímto souhlasili oba dva studenti a do jejich představ se tento vztah promítá.

Marek sám sebe označuje za materialisticky smýšlejícího člověka, jehož názory a myšlenky se opírají hlavně o vědecké poznání – o poznání z oblasti fyziky, chemie, biologie atd. V tomto momentě je zřetelné, že ačkoli Štěpán i Marek studují stejnou školu, která je vědecky zaměřena, jejich představy o životě a o smrti jsou zcela odlišně formovány.

Z části textu, kde je interpretována oblast strachu ze smrti, je patrné, že Marek tuto emoci se smrtí nemá tak silně spojenou, jako ostatní lidé. Pokud se u něj ale strach ze smrti objeví, pomáhá mu ho překonat fakt, že smrt je součástí lidského bytí. U Štěpána to v tomto případě byla zejména víra v posmrtný život.

Velmi patrný u Marka je mechanismus popření, který je podle jeho slov u něj často i vědomý a slouží mu k osobnímu růstu, k překonání sama sebe. Marek se ve svých představách omezuje pouze na fyzický život, nepřipouští si možnost života po smrti. Jeho smýšlení o smrti se pohybuje spíše v konkrétní rovině, příliš nevytváří abstraktní představy v této oblasti.

Pokud by bylo na Markovi, přál by si, aby přístup lidí ke smrti byl více optimistický. Markovi vadí pesimismus, který je podle něj zakořeněn v oblasti smrti a umírání v České republice a přál by si, aby atmosféra kolem smrti byla více uvolněnější, jako se tomu děje podle něj například ve Spojených státech amerických. Smrt je podle Marka v České republice vnímána velmi negativně, přál by si tuto situaci změnit, ale na druhou stranu sám přiznává, že ani on není výjimka:

„Že to je jako hrozný, že ten člověk je v té situaci, že umírá. Že to je hrozný, ale na druhou stranu si myslím, že ty lidi to říkají spíš jenom navenek ...že to je jenom jejich postoj k ostatním, ale že ve skutečnosti nad tím vůbec nepřemýšlejí nebo že to je ani nezajímá, že každému prostě svůj život.. je to možná nějakou českou povahou nebo něčím takovým, já to vždycky souhrnně jmenuju takovým češáckovstvím. Ne, prostě že tady lidi neumějí dát ty pocity najevo a já to nezazlívám, protože já to dělám taky.“

3.2.1 Základní vymezení

Markova definice smrti

Kdyby se měl Marek zamyslet nad svou vlastní definicí smrti, zněla by asi takto:

„...nic, prázdnota. Něco, co asi líp neumím popsat – prázdnota.“

Jak již bylo naznačeno v úvodu této části, Markův koncept smrti se opírá hlavně o jeho, jak sám uvádí, vědecké založení. Marek nevěří v možnost posmrtného života, čímž se budu zabývat více později. Smrt je pro něj absolutní konec, stav, kdy odejdou fyziologické funkce těla. Jiné části, které by mohly existovat v nějaké formě dále a které můžeme nazývat třeba duše, vědomí, Marek nepřipouští. Tento názor můžeme rozpoznat v následujícím příkladu:

„Nevím, tak konec nějakýho bytí...jak člověka, tak prostě živočichů, tak i rostlin nebo všeho živého prostě. Nějakým způsobem konec, no...Já to vidím tak jako hodně biochemicky, tak jako z té vědecký stránky. Myslím si prostě, že ty synapse v tom mozku a ta biochemie toho těla, tak že to prostě skončí, že se to rozplyne vniveč.“

Symbyly a analogie

Při zabývání se symbyly smrti a toho, co smrt pro Marka představuje, můžeme říci, že Markovi smrt připomínají nejvíce následující symbyly: hřbitov, smrtka s kosou. Analogií ke smrti byl u Marka stejně jako u Štěpána spánek a usínání. Zajímavé bylo, že u spánku a usínání byla dokonce vyslovena hypotéza o stejných biochemických stavech v těle člověka, které se mohou dít i v momentě, kdy člověk umírá.

„Já nevím, je to možný. Podle mě, když člověk třeba zkolabuje, tak některý ty stavy možná můžou připomínat prostě spánek. Myslim si, že tam můžou bejt nějaký společný prvky.“

Níže uvedené symboly a analogie, které Marek jmenoval, nejsou nějak zvlášť překvapivé, jde o kulturně sdílené pojmy spojené se smrtí:

1. hřbitov

„Nevím, asi proto, že když jsem byl menší, tak jsem vždycky s prarodičem objížděl hřbitovy a taky vždycky jako nevím, no. Prostě mě to tak napadne.“

2. smrtka s kosou

„Smrtka s kosou, to mně vždycky napadne kvůli Cimrmanovi. V jedný hře právě přijde smrtka s kosou, kterého hrál Smoljak. A má v ruce kosu, tak mám prostě takovou představu z dětství, když jsem to viděl poprvý, tak si vždycky představím smrt. A ta hra byla docela úsměvná, takže nic špatnýho jsem si o tom nemyslel.“

3. usínání, spánek

„...že právě přestaneš vnímat ten čas, což mi právě napovídá, jestli jsi viděla Inception s Di Capriem, tam právě byla taková ta myšlenka, což si myslím, že jako tak bude, že čím hlouběji jsi ve snu, tak tím ten čas utíká pomaleji, to byl základ jakoby toho filmu, že jsou nějaký levely snů a čím seš hlouběji tak to...já si myslím, že to bude něco podobnýho v tomhleto.“

Barvy a emoce

Barvy a emoce, které se v rozhovoru s Markem v souvislosti se smrtí objevily, jsou následující. Barvy, které Markovi připomínají smrt, jsou černá a bílá. Souvisí to se symboly, které se pro něj ke smrti váží, především se smrtkou s kosou. Bílá barva znázorňuje smrtku (barva kostí, kostra), černá pak plášť, do kterého je kostra oblečená.

Marek přiznává, že v něm smrt jako pojem vyvolává smutek, na druhou stranu ho ale stejně jako Štěpán bere za zcela běžnou součást života.

„No jako určitě chmury, nějaký smutek, ale jako beru to jako součást našeho bytí.“

Během rozhovoru bylo téma emocí spojených se smrtí otevřeno několikrát, bylo zde ale vidět jisté pragmatické uvažování Marka. Smrt je pro něj sice něco smutného, jde ale zároveň o nutný jev, který má určitý smysl:

„Tak jako má to smysl, protože člověk tady nemůže bejt věčně. Lidský tělo na to není, nebo živý organismy na to nejsou stavěný, aby tady byly věčně, od toho jsou tady neživý věci.“

3.2.2 Faktory ovlivňující pojetí smrti a utváření představ o smrti a oblastech s ní spojených

To, jak smrt ovlivňuje život člověka, je v Markově konceptu v mnoha bodech shodné s konceptem smrti Štěpána. Stejně jako u Štěpána, tak i u Marka hraje velkou roli při utváření představ o smrti věk, víra člověka a média. Osobnostní charakteristiky, které u obou uvádím, mají ale jiný základ. Ostatní faktory, které se shodovaly s faktory ve Štěpánově pojetí, zde nebudou již interpretovány.

Stejně jako u Štěpána bychom se i u Marka na tuto oblast mohli zeptat následujícími otázkami:

1. Kdo ovlivňuje koncept smrti a představy s ním spojené?
2. co ovlivňuje koncept smrti a představy s ním spojené?, přičemž u druhého bodu bychom mohli použít i stejné rozdělení na vnitřní a vnější zdroje.

Odpovědí na první otázku by podle Marka pak byli lidé zajišťující výchovu člověka. Výchova, jakožto faktor ovlivňující pojetí smrti, by se pak promítla i do druhého bodu spolu s vírou, které u Marka s výchovou přímo souvisí. Dále bychom na toto místo mohli zařadit osobnostní charakteristiky jedince, vědu a média. V neposlední řadě je to samozřejmě zkušenost člověka se smrtí, které se ale budu věnovat v jiné část textu.

Výchova a víra

Výchova, jakožto jeden z hlavních zdrojů utváření představ o smrti podle Marka, by mohla být zahrnuta jak do prvního bodu, tak do bodu druhého. Prostřednictvím

výchovy jsou podle Marka utvářeny veškeré představy lidí o smrti, i přejaty jisté zvyky a tradice, které se smrtí souvisí. V neposlední řadě je skrz výchovu předávána zkušenost, jak s pojmem smrti nakládat v kontaktu s druhými osobami a ve společnosti obecně.

S výchovou souvisí podle Marka i to, zda je člověk věřící či ne, a tedy jaký je koncept jeho smrti. Se Štěpánem se shodují v tom, že u věřících lidí je koncept smrti odlišný od konceptu, který mají ateisté. Marek sám je ateista, říká, že nevěří vůbec v nic, a proto i podle jeho slov je jeho koncept smrti čistě pragmatický. Nezahrnuje žádné myšlenky na posmrtný život nebo nepřipouští existenci něčeho, čemu můžeme říkat duše člověka.

Z následující citace vyplývá, jak může být koncept smrti jedince ovlivněn jeho vírou, zároveň také, jakou v této situaci hraje roli výchova:

„...tak jsou náboženství, kde to převtělení je, že jo. Kde se to bere jako samozřejmost, že opravdu se člověk může převtělit v něco a pak zase se v dalším životě převtělit v něco, jo. Nebo že prostě navždy bude kolem nás ten člověk nás vnímat. Jako ta duše nebo ten duch, že jo. Ale já nevím, já jsem se s tím nesetkal, nejsem v tom vychovávaný, asi je to strašně moc o výchově, jestli jsou pobožný nebo ne, ty lidi.“

Víra člověka je podle Marka předávána výchovou. Marek sice připouští možnost, že by někdo mohl začít věřit na základě svého vlastního přesvědčení i v pozdějším věku, častá ale tato situace podle něj není:

„...podle mě Tě nejvíc ovlivní Tvoji rodiče a vůbec...odmala jak jsi vychovávaná, pokud jako...Jako pochybuju, že někdo ve dvaceti letech, ale takový lidi taky jsou, si řekne: ted' začnu věřit v Boha a začnu se podle toho tak chovat.“

Věda

Jako jeden z faktorů, který ovlivňuje koncept smrti Marka a který tudíž může ovlivňovat i koncepty ostatních lidí, je věda. Přesněji řečeno přijetí vědeckých postojů o smrti a lidském těle.

V případě Marka jsou to zejména poznatky z odvětví biochemie, kterými je jeho pojetí ovlivněno. Biochemií si Marek vysvětluje například procesy, které jsou spojené

s umíráním a se smrtí a které můžeme nazvat zážitky blízké smrti. Na příkladu bych zde ráda toto smýšlení o smrti ovlivněné vědeckými poznatky ilustrovala.

Marek v rozhovoru uvedl dva případy svých přátel, kteří zažili tzv. klinickou smrt. Oba mu poté vyprávěli podobný příběh, jak se v tomto stavu cítili, co viděli a co slyšeli:

„No, jednomu kamarádovi, tomu se to stalo, když měl hypoglykemický záchvat, když dostal vlastně cukrovku, první svůj záchvat v nějakých sedmi letech nebo osmi letech, tak prostě upad do komatu. Tak a jako v tu chvíli byl v podstatě skoro mrtvej, protože když ho přivezli do té nemocnice, tak už byl v komatu, takže tu šanci na přežití měl dost malou v tu chvíli. Ale jako povedlo se to a právě mi říkal, že viděl bílej tunel a pak prostě když se poprvý probudil, tak tohleto se mu stalo. No a pak, to je teď o někom jiným, že vlastně člověk omdlel a taky se mu právě stalo tohleto. Že jako si nic nepamatuje předtím, pak najednou jakoby záblesk toho bílého světla a pak postupně to začíná nabíhat, vidí rozmazaně a tak.“

Nyní uvádím vysvětlení Marka pro tyto situace:

„...podle mě je to ovlivněný tou chemií mozku, že se uvolňují nějaký látky v nějakým nestandardním množství, něco chybí prostě, nějaká látka. A vyvolává to tyhleto pocity vnitřní. Ale člověk je podle mě hrozně zblblej, jak to tělo třeba zkolabovalo nebo tak, jako fakt podle mě to je chemií toho těla. Že jo, protože on říkal, že si ani napamatoval, jak dlouho v tom komatu byl, že si třeba myslel, že prostě to probíhalo tak, že jakoby usnul a druhý den ráno se probudil, prostě klasickéj spánek, no, ale on byl mimo jako čtrnáct dní, takže že právě přestaneš vnímat ten čas...“

V tomto případě, kdy si Marek vysvětluje tzv. klinickou smrt specifickou činností mozku, je zřetelné smýšlení tzv. „vědecké“ smýšlení o smrti.

Osobnostní charakteristiky člověka

Podle Marka je jedním ze základních rysů člověka, které ovlivňují vnímání smrti a utváření představ se smrtí spojených, introverze. To, zda je člověk introvert souvisí podle Marka s tím, jak moc o smrti přemýšlí. Tato hypotéza podle něj vychází z velkého množství času, který introverti věnují přemýšlení. Na druhou stranu ale Marek

připouští, že čas, kdy introverti o smrti podle něj v ústraní přemýšlí, extroverti mohou strávit rozhovorem s druhými.

Myšlenka introverze jako ovlivňujícího faktoru v konceptu smrti je ať tak anebo tak velmi zajímavá. Ilustrují ji následující citace:

„...podle mě o tomhle hodně přemýšlejí lidi, který jsou introvertní, jsou jako uzavřený sami do sebe, tak mají asi víc času na takovou tu debatu sami se sebou. No, jako že mají víc času o tom přemýšlet, jo, že nejsou v klubu, ale že jsou schopný si tyhle věci sami v sobě srovnávat a nějak to se sebou řešit. Ale tak ten extrovert taky, jasně, že ten to může taky řešit s lidma, ten to řeší v tom klubu, že jo...“

3.2.3 Životní postoje ke smrti

Stejně jako u Štěpána i u Marka z rozhovoru vyplynuly dva způsoby, jakým se podle něj lidé mohou ke smrti stavět. Marek během rozhovoru uvedl, že lidé se mohou se smrtí smířit, na druhou stranu může být smrt jimi také potlačována.

Obecné postoje ke smrti

Smíření se se smrtí Marek přiblížil prostřednictvím filmu Seznamte se, Joe Black, ve kterém podle něj hrál tento postoj velmi významnou roli. Marek se s tímto postojem sám ztotožňuje:

„Že ta smrt je docela dost krutá. Ale to k tomu právě má asi patřit, že nebere moc ohledy...že prostě si vybrala toho Antony Hopkinse, ale ten Antony Hopkins s tím byl právě smířenej, bral to jako součást toho bytí, stejnej názor, jako já na to mám...“

Smíření se se smrtí podle Marka souvisí s věkem a zdravotním stavem člověka. Ke smíření podle něj dochází zejména u starších nebo nemocných lidí:

„To záleží právě jakej člověk je...někdy, když se s tím člověk dokáže smířit, brát to jako svůj konec, podle mě už pak většina starších lidí, který třeba trpějí nebo tak, tak jsou pak rádi, že už jako umřou, že je nic nebude bolet a tak.“

Jako druhý možný postoj Marek uvedl popření faktu smrti, kterému se budu věnovat v dalším oddíle. Je zajímavé, že lze tyto dva postoje podle Marka určitým způsobem kombinovat, jak budu popisovat dále.

Markův postoj ke smrti

V rozhovoru s Markem mě zajímalo, jak Marek smrt vnímá a jak se k ní ve svém životě staví. V momentě, kdy Marek mluvil o smíření se se smrtí, přiznal, že je to i jeho osobní postoj. Tento postoj není ale jeho jediný.

Dále popisuje, jak probíhá popření smrti, a to u něj osobně. Říká, že někdy u něj k potlačení smrti dochází, a to vědomému. Toto potlačení pro něj znamená osobní výzvu, zajímá ho, zda v sobě dokáže potlačit emoce a stavy, které se smrtí souvisejí. Abych tuto situaci přiblížila, uvedu zde poměrně rozsáhlý úryvek z rozhovoru:

„Někdy jsem to třeba potlačoval. Vědomě. A pak prostě jsem se tak nějak vytrénoval...Nevím, to byla taková asi moje vnitřní soutěž. Jakože prostě, jestli to dokážu, jestli mám vůli na to, to překonat, aniž bych to na sobě dával nějak extra znát, aniž bych brečel nebo tak. A zjistil jsem, že to dokážu. Že prostě spoustu lidí ty emoce musí dát ven, najevo prostě brečet a naříkat a já to dokážu v sobě utěsnat. Já jsem to chtěl prostě na sobě zkusit, jestli se dokážu jako ovládnout, protože jsem si myslel, že když Ti někdo v Tvym okolí umře, tak že je to jako dost závažná věc a nedokázal jsem si v tu chvíli představit nic závažnějšího, tak mě zajímalo, jestli se prostě dokážu ovládat.“

Jedním z motivů, které k vědomému popření smrti Marka vedly, byla podpora ostatních v těžkých chvílích, kdy se se smrtí setkávají. Svoje emoce spojené s oblastí smrti ovládá z toho důvodu, že chce být potřebnou oporou svým blízkým.

„...tak se v tu chvíli dokážu ovládnout a nezačnu hystericky křičet a brečet, že jo, protože v tu danou chvíli spíš jsem si všim, že to moje okolí potřebuje nějakou tu oporu. Tak jako se snažím bejt tou oporou, hrát tu roli aspoň v tu chvíli a jako dokážu to, už jsem si to na sobě vyzkoušel několikrát a dokážu to.“

Téma smrti v lidské komunikaci

I v této části textu, která popisuje koncept smrti Marka, bych se chtěla věnovat tématu smrti tak, jak se podle něj objevuje nebo neobjevuje v mezilidské komunikaci.

Marek se obecně s tématem smrti v konverzaci nesetkává, mezi jeho vrstevníky se toto téma příliš neobjevuje. Moment, kdy k rozhovoru o smrti mezi ním a jeho

kamarády/spolužáky došlo, souvisel s přímou zkušeností všech zúčastněných – se smrtí jejich spolužáka.

„...na tom gymplu tak to jo, to bylo takový vážný téma. Ale zase...každej k tomu právě přistupoval různě Bavili jsme se o tom docela dost, ale nikdy...jako žádněj výsledek to nemělo.“

Pokud k žádné takové zkušenosti nedojde, není téma smrti podle Marka ve společnosti žádoucím, protože s sebou nese negativní emoce:

„Hm. Jinak jako...právě že to je něco nepříjemného většinou, to, co nevyvolává úsměv a radost, tak ten člověk to prostě nerozebírá normálně.“

Jako příčinu, proč k tabuizování tohoto tématu mezi lidmi dochází, označil Marek výchovu v rodině. Jak jsem již uvedla výše, výchova má podle Marka jeden z největších vlivů na utváření pojetí smrti člověka.

„Podle mě to bude tou výchovou prostě, to je zakořeněný v těch lidech od dětství, no. Že se o tom doma nebavilo a setkal jsem se i s lidma, který když byli malí, tak třeba nevěděli, že jim babička umřela nebo nějakej bližní a oni jim to třeba měsíc tajili, já si nemyslím, že to je dobře.“

S tímto souvisí i další Markův názor. Marek se domnívá, že téma smrti je jinak pojímáno v různých kulturách. Jako příklad uvedl kulturu jižanských národů, kde je podle něj komunikace o smrti otevřenější a pocity ohledně tohoto téma jsou více dávány najevo. Podle Marka jsou také určité zvyky, které se smrtí souvisí, u těchto národů opravdovější, upřímnější. U nás v České republice vnímá tyto rituály, které se smrtí souvisí, pouze jako určitý zvyk, se kterým se ale lidé příliš neztotožňují. V následující citaci Marek vyjadřuje svůj názor k tomuto tématu:

„Oni jsou schopný se s Tebou o tom pobavit, vyjádřit tu soustrast nebo tak a u nás ne, u nás je to prostě nějakej zvyk, tady strašně moc věcí je zvykem, když se něco tak dělá, tak prostě se to bude dělat tak dál a nějak vždycky se nad tím nepřemejšlí, jestli to má smysl, myslím si třeba to chození na ty pohřby a tohle. Že prostě spousta lidí to dělá z přesvědčení, z nějakýho zvyku, aniž jsou vnitřně přesvědčený, že tam chtěli jít ...“

3.2.4 Vliv faktoru smrti na život člověka

V této části textu se budu věnovat zejména tomu, jak podle Marka ovlivňuje vědomí smrti život člověka. Podle něj vědomí smrti přináší člověku jisté usměrnění v tom, jak by jeho život měl vypadat. Druhá část této podkapitoly bude pak věnována strachu ze smrti, jako fenoménu, který se může podepsat na podobě našich životů.

Životní priority, představy o životě

Marek vidí v oblasti ovlivnění života faktem smrti spíše pozitiva. Jako jedno z velkých pozitiv, které se týká jeho konkrétně, uvádí osobní růst, ke kterému u něj díky potlačování emocí a stavů spojených se smrtí došlo. Tuto situaci jsem popsala již v kapitole Životní postoje ke smrti.

Fakt, že smrt je něco konečného a že po smrti není možná žádná forma dalšího života, jak Marek uvádí, přináší podle něj další pozitivum. Toto pozitivum souvisí s kvalitou života, jejíž podobu si každý jedinec sám nastavuje. Marek má svou představu o tom, jaký by měl jeho život být a čím by měl být naplněn. Vědomí smrti ho pak k této představě vrací a pomáhá mu svoje plány uskutečňovat. Následující citace je odpovědí Marka na otázku, zda smrt ovlivňuje jeho život.

„Asi jo, protože se to snažím tak nějak plánovat, abych stihl nějaký věci, který chci...jako že chci prostě v pohodě dostudovat, pak začít chodit do práce, postupně si prostě najít nějaký slušný bydlení, založit rodinu a tak nějak to prožít tak, jak to prožívala generace přede mnou.“

Vědomí smrti podle Marka pomáhá člověku držet se své hodnotové orientace a usnadnit si priority ve svém životě.

Strach ze smrti

V této části textu se budu věnovat především tomu, jak strach ze smrti může podle Marka vznikat, neboli jaké události či zážitky mohou strach ze smrti spustit. Podle Marka se někteří lidé smrti obávají a jiní nikoli. Do druhé skupiny pak řadí i sám sebe. O přítomnosti či nepřítomnosti strachu ze smrti a o této obavě u Marka budu pojednávat v následujících částech textu.

Vznik strachu ze smrti

Strach ze smrti člověk podle Marka poprvé ucítí v okamžiku, kdy zažije něco život ohrožujícího. Tento zážitek pak přináší do života člověka obavy ze smrti. Takovou zkušeností může být například autonehoda nebo jiná podobná situace, jak to popisuje sám Marek:

„...může to bejt, mě napadá, tak já často jezdím autem, že prostě člověk přehlídne značku, vjede na křižovatku a najednou zjistíš, žeš projela prostě stopku a že našťestí na té hlavní silnici nic nejelo, že tě nic nesrazilo...Mně se to jako osobně teda nikdy nestalo, ale jako kamarádovi se to stalo, tak z toho byl docela jako vyděšený...spíš takovýhle situace, kdy třeba člověk něce přehlídne nebo tak, že prostě dojde k nějakému selhání nebo tak. A pak si to uvědomí a pak ho to úplně kopne, že se mohlo stát něco...“

Zároveň Marek přiznává, že tyto situace člověka ve většině případů neovlivní na dlouhou dobu. Podle Marka v těchto situacích dochází k jistému začlenění rizikové situace do našeho vědomí, a to poté umožňuje se těmto situacím vyhnout. Ale pokud je jim člověk vystaven častěji, objevuje se u něj strach ze smrti tím více. Jako příklad Marek uvádí provozování adrenalinových sportů:

„...já nevím, třeba někdo, kdo dělá nějakou vysokohorskou turistiku tak podle mě taky, když udělá nějakou fatální chybu. Prostě takový ty adrenalinová sporty, no, kde člověk je dost nabuzej adrenalinem a neuvědomuje si, že když špatně šlápne, tak se člověk může ztratit v hlubině 500 metrů pod sebou, že jo.“

Přítomnost strachu ze smrti

Podle Marka přítomnost či nepřítomnost strachu ze smrti závisí na mnoha faktorech. Jedním z takových faktorů je situace v rodině. Markův názor je, že pokud je někdo z rodiny vážně nemocný nebo je téma smrti v rodině více běžné, pak se může u člověka objevovat strach ze smrti ve větší míře:

„...jsou to ty zkušenosti, je to to okolí toho člověka prostě, s kolika lidma se stýká i s jak starejme lidma se stýká, jestli jsou ty lidi zdravý nebo nemocný, že jo. Pokud se narodíš v rodině, kde polovina lidí furt stůňou a furt maj nějaký problémy, tak

pak je ta pravděpodobnost mnohem vyšší, že ty lidi třeba dřív odejdou nebo tak, takže to záleží na tom okolí a taky kolik máš kamarádů, že jo, co si budem povídat...“

V této citaci byl také patrný další faktor, a to jsou přátelé, které člověk má. I na tom podle Marka závisí přítomnost či nepřítomnost strachu ze smrti a jeho míra.

Oblast toho, čeho by se lidé mohli na smrti obávat, směřuje Marek především ke ztrátě blízkých lidí a kontaktu s nimi, jako další možnou oblast uvádí nejistotu člověka z toho, co po smrti přijde:

„No, asi že ztratěj tím svoje blízký, svoje kamarády a že nevědí, co potom přijde, to je asi to, že nevědí..“

Sám Marek by se na smrti obával především první oblasti, toho, že již nebude v kontaktu se svými blízkými. To, že Marek nemá obavy z nejistoty, co po smrti přijde, zapadá do jeho konceptu smrti. Jeho koncept smrti, jak již jsem několikrát uvedla, se opírá o Markovu jistotu, že po smrti není možné jakékoli pokračování života.

Strach ze smrti u Marka

Marek sám strach ze smrti podle jeho slov nemá. Je to podle něj dáno zkušenostmi, které člověk za život nasbírání, a jeho vývojem. Díky těm zkušenostem, které Marek má, se smrti neobává. V následující citaci Marek popisuje faktor zkušenosti, na kterém podle něj závisí přítomnost strachu ze smrti:

„Podle mě je to jak u koho, ale nějakým způsobem se to vyvíjí a já třeba u sebe pozoruju, že z toho nemám právě zas takovej strach. Že postupně ten strach jako ztrácím a беру to právě jako samozřejmost lidského bytí, že to prostě tak je....člověk postupně nabírá zkušenosti a čím je starší, to je asi ovlivněný nějakým lidským vývojem, že se s tím člověk nějak sžívá, když okolo něj ty lidi umíraj a tak, tak ho to ovlivňuje.“

Pokud strach ze smrti Marek pocítí, netýká se jeho vlastní smrti, ale obavy, že by zemřel někdo z jeho blízkého okolí.

3.2.5 Vliv kulturního a historického aspektu na pojetí smrti

Nyní bych se ráda zabývala vlivem kultury a historie na koncept smrti podle toho, jak to vnímá Marek. Témata této kapitoly jsou shodná s tématy tohoto oddílu u

Štěpána. Nejprve se budu věnovat aspektům kulturním, poté historickým a nakonec se budu zabývat rituály, které jsou spojené se smrtí.

Pojetí smrti v různých kulturách

Koncept smrti se u lidí podle Marka v různých kulturách liší, stejně jako u Štěpána. To, jak lidé v různých kulturách vnímají smrt, záleží podle Marka na dvou faktorech:

- 1) na náboženském založení té dané kultury
- 2) na jejím geografickém umístění

Oba tyto faktory spolu do jisté míry souvisí. Se Štěpánem se Marek shodl na tom, že víra hraje v pojetí člověka velkou roli, a tudíž i v kulturách, které jsou nábožensky založené, je pojetí smrti odlišné od ateistických kultur.

„...ale zas je to daný tím náboženstvím a tím geografickým, no prostě tou geografii, kde ten člověk je. Tak jako v Asii maj určitě rozhodně jinej vztah ke smrti asi než v Evropě, že jo a zvlášť jako v Český republice, že jo, kde teda většina teda jsme ateisti. A určitě jiný je to v Polsku, kde skoro všichni jsou nábožný, takže jako určitě jsou velký rozdíly.“

Marek považuje Českou republiku spíše za ateistickou zemi. V následující citaci objasňuje, v čem je podle něj rozdíl mezi naší kulturou a kulturou založenou na náboženském přesvědčení. Tento rozdíl Marek vidí zejména v představě života po smrti:

„No, že oni právě věří, že ta duše potom opustí to tělo, ale jako ten člověk žije dál třeba svejma myšlenkama, tím intelektem, to duševno prostě přežívá, kdežto ty ateisti v to nevěřej, to je spíš ta materiální stránka bych řekl.“

Sám Marek se považuje za materialisticky smýšlejícího člověka, proto i tato myšlenka zapadá do jeho konceptu smrti. A to tím, že Marek žije v kultuře, ve které podle něj materiální stránka převažuje.

Pokud by si Marek měl zvolit náboženství, ke kterému by se přiklonil, hlavně co se pojetí smrti týká, vybral by se buddhismus. A to zejména z důvodu reinkarnace, ve kterou buddhisté věří. I když přiznává, že by si radši jejich myšlenku přizpůsobil podle svého:

„No, tak to buddhismus. Ta myšlenka se mi líbí, ta je taková zajímavá. Ale nechápu teda v tom to jediný, jak ten intelekt toho člověka se může přenést do té housenky a pak třeba zpátky do něčeho. Pochybuju, no, ale je to hezký myšlenka, určitě by se mi to líbilo, kdybych si mohl vybrat. Kdybych si mohl vybrat, tak bych určitě chtěl žít do nekonečna svým intelektem, ale myslím si, že to prostě nejde.“

Pojetí smrti napříč historií

Marek v rozhovoru zmiňuje příchod Římskokatolické církve jako určitý mezník, od kterého v konceptu smrti lidí převládala duchovní stránka, jak on sám říká. Tato duchovnost, která má na smýšlení o smrti podle něj velký vliv, později ustoupila. Jako ilustraci přikládám další citaci z rozhovoru s Markem:

„No, tak asi s příchodem Římskokatolický církve se asi tak jako spíš bralo to duševno, že tam teda něco je... teda určitě to duševno a pak jak člověk přestával věřit, zvláště tady, tak to ustupovalo. Ale třeba v tom Polsku, tak to jenom kvete.“

Obecně ale rozdíl mezi pojetím smrti v historických obdobích a v dnešní době jsou podle Marka dány změnami, které byly v této práci popsány již také Štěpánem, tak navíc podpořeny literaturou v teoretické části.

Jednou z hlavních změn, které Marek pojmenoval, je pokrok v medicíně, díky kterému se prodloužila délka života člověka.

„No já si myslím, že dřív jako ten prostší lid to možná bral ještě víc jako samozřejmost, protože lidi umírali mnohem častěji, bylo víc chorob, nebylo to jak dneska. Nevím, průměrném věk se pohyboval někdy okolo třiceti, pětatřiceti let maximálně, že jo, v nějakým středověku, tak prostě to brali spíš jako samozřejmost, že je možný, že ten člověk, třeba ten jejich potomek jako umře nebo jejich bližní. Jako dneska jsme zhejčkaný tím, že prostě se dožíváme věku osmdesáti let jo, takže jako nad tím vůbec nepřemejšlíme tak brzy ani. Navíc byly války, že jo, takže ty lidi to prostě brali mnohem samozřejměji, že prostě se jim ten syn nemusí vrátit domů a tak, že jo. To dneska prostě není.“

Díky těmto faktorům byla smrt podle Marka samozřejmější součástí života. Dnes je podle něj umírání v mladém věku spíše výjimkou a od toho se koncepty smrti v dnešní době mohou také odvíjet.

Rituály spojené se smrtí

Rituály spojené se smrtí člověka jsou podle Marka určité zvyky, které se v dané společnosti provádí za účelem rozloučení se se zemřelým. Za hlavní rituál pak považuje stejně jako Štěpán pohřeb. Zajímavé je srovnání podoby pohřbu v Evropě a v Americe. Toto srovnání přibližují následující citací, ve které Marek objasňuje význam rituálů spojených se smrtí a přidává svůj vlastní názor na podobu pohřbů ve dvou rozdílných částech světa:

„Jako rozloučení se s tím mrtvým, prostě ale nejenom jako v tom špatném. Já teda nevím, jak u nás, v Evropě je to takový, že lidi jdou prostě si na ten pohřeb, jako jdou si pobřečet prostě a jenom viděj tu chmurnou stránku. Ale co já vždycky vidím tak jako i ta pohřební hostina je, že lidi se choděj kolikrát i jako bavit, že to není jenom, že to nejsou ty evropský chmury, ale že v Americe, co jsem vždycky viděl ve filmech, že to není prostě jenom ta špatná věc. Že se tam prostě ty lidi potkávaj, ale že se tam prostě i po dlouhý době viděj a zavzpomínaj si a zasmějou se a zavzpomínaj si i v dobrým na toho člověka, ne taková ta klasická česká chmurná ta...Myslím jako, že ten den to nedokážou prostě podat,že to berou, že barva je jediné černá ten den a že se budem dívat dolů.“

Tento Markův názor jsem přiblížila již v úvodu k popisu jeho konceptu. Marek vidí Spojené státy americké v této oblasti jako optimističtější. Zůstává ale otázkou, nakolik dané filmy, ze kterých Marek informace čerpá, odrážejí skutečnou realitu. Tomuto tématu se zde věnuji ještě později.

Další z rituálů spojených se smrtí člověka, které Marek uvedl, je mumifikace. I zde je možné vidět rozdíly mezi kulturami, a to právě v těchto rituálech, které mají v různých oblastech jinou podobu:

„Tak v Egyptě je mumifikace, to mě jako napadne jako první, asi proto, že mám rád ty dokumenty o Egyptě.... Aby se zachovala lidská schránka těch faraonů nebo těch důležitých lidí.“

Ostatní rituály, které se v rozhovoru s Markem objevily, pochází pak od primitivních národů. Na tomto místě Marek jmenuje například tanec kolem ohně.

„...pak mě napadá, nevím proč mě to napadá, ale jakoby takový ty rituály těch šamanů a toho, nějakých těch kmenů prostě, tance okolo ohně a tohleto. A že to jeho tělo upálej na hranici a pak jeho popel rozsypou nebo něco takovýho.“

Při rozhovoru o Markových osobních preferencích ohledně pohřebních rituálů Marek nevyjádřil o tyto zvyky příliš velký zájem. Pokud by vše záleželo na něm, věnoval by svoje tělo klidně i na vědecké účely.

Rituál, který ho zaujal, se týká atmosféry, která se podle Marka odehrává při pohřbech ve Spojených státech amerických. Podle Marka jsou pohřby v této oblasti charakteristické větším optimismem, který pozůstalí na pohřbech projevují. Zároveň ale připouští, že tento optimismus může být pouze určitou maskou.

„...v Americe ta pohoda. Jakože prostě pak je rozloučení s tím zesnulým, ale že to berou jako pohoda.....možná je to nějaká jejich role ten den, nějaká přetvářka trochu těch lidí, ale takhle kdyby to fungovalo, tak by se mi to líbilo.“

Z rituálů, které se vztahují k člověku umírajícímu, Marek popsal situaci, kdy se ostatní lidé chodí s umírajícím člověkem rozloučit. Podle něj ale tento rituál není v některých případech vhodný, někdy je podle jeho slov lepší si zapamatovat člověka takového, jaký byl za svého plnohodnotného života. Na následujících řádcích je prostřednictvím citace ilustrována Markova rozvaha nad touto situací:

„...je to možná správný, ale nevím, jestli ve všech případech, někdy je dobrý si člověka zapamatovat takovýho, jaký byl předtím a jako ne násilím prostě se snažit ho ještě vidět, protože třeba nemusí bejt v takovém stavu, jak by se ho člověk chtěl zapamatovat. Jako vidět někde rozdrčeného člověka, že skončil pod kolama nákladáku, to asi není dobrý prostě. Ale jako nápad, pokud to je dlouhodobá nemoc, kdy člověk nás prostě opouští, tak si myslím, že to jako svůj smysl má.“

3.2.6 Představy o životě po smrti

Markovy představy o posmrtném životě

To, jak Marek pojímá smrt a konec života obecně, jsem se snažila popsat na předchozích stránkách. Několikrát jsem naznačila i jeho představy o možnosti života po

smrti. Marek sám své představy a názory ohledně smrti pojmenovává jako materialistické.

Marek není věřící člověk, proto je u něj například křesťanská představa života po smrti založená na nebi a pekle, vyloučena. Marek však nepřipouští ani žádnou jinou možnost, která by byla například sestavena podle jeho představ. Smrtí cesta člověka podle Marka končí, jiné možnosti neexistují. To, že je smrt konečným bodem života člověka, v Markovi nevyvolává žádné emocionální prožitky, jak dokazuje následující citace. V této citaci Marek odpovídá na otázku, jaký v něm vyvolává pocit představa, že smrtí vše definitivně končí:

„...takovej neutrální, prostě jako nepřijde mi to smutný, nepřijde mi to ani veselý, protože jsem nic neočekával. A když nic neočekáváš, tak tě to ani nepotěší, ani nezklame, prostě neutrální.“

Různé nadpřirozené jevy, které mohou být spojené i se smrtí, nebo třeba situace, kdy se jedinec snaží dokázat existenci duchů, si pak Marek vysvětluje čistě jen pomocí vědy. Připouští, že možná by něco nadpřirozeného existovat mohlo, člověk ale podle něj nedisponuje takovým intelektem, pomocí kterého by těmto věcem mohl porozumět.

„Tak často se to nechá vysvětlit právě buď pomocí fyziky nebo těchto speciálních úkazů a fakt jako může to existovat, ale že já prostě osobně asi na to nemám takovej intelekt, abych to dokázal pochopit. Asi nikdo na tomhle světě si myslím, že nedokáže pochopit něco nadpřirozeného, protože prostě na to nejsme stvořeny to pochopit. Jako prostě nejsou nižší živočichové schopni pochopit naše vnímání světa a naše hodnoty, tak my zas nejsme schopný pochopit ty vyšší bytosti....“

Obecné představy

Názory a představy ostatních lidí na posmrtný život pak Marek rozděluje do dvou skupin, přičemž sám sebe řadí do skupiny druhé:

- 1) na ty názory a představy, které jsou ovlivněné náboženstvím
- 2) na ty názory a představy, které mají materialistický charakter

Představy a názory první skupiny lidí se podle Marka vyznačují tím, že obsahují různé pojetí duše. Druhá skupina pak podle Marka nese stejné charakteristiky, jaké on sám sobě v této oblasti připisuje.

„...já myslím, že názory jiných lidí buď jsou takový materiálnější jako mám já, ale pak jsou lidi, který jsou ovlivněný náboženstvím, že tam tu duši viděj a berou to jako nedílnou součást toho jejich těla prostě. A pak ta duše může prostě opustit to tělo a ...“

3.3 Pavla, Lenka, Jakub

V posledním oddíle praktické části představím koncepcce smrti zbývajících třech studentů/studentek VŠCHT. Všichni studenti, se kterými jsem dělala rozhovor, byli stejně staří, tedy i Pavle, Lence a Jakubovi je 24 let.

Obecně jejich koncepcce vychází ze dvou pramenů:

1. z kultury, ve které žijí
2. z představ ohledně smrti, které souvisí s přítomností či nepřítomností víry

Už na předchozích stránkách jsme se přesvědčili, jak důležitou roli hraje v pojetí smrti náboženské přesvědčení. Považuji tedy za důležité uvést, že na nadcházejících stránkách se budu zabývat koncepty smrti lidí, z nichž jeden člověk je věřící, jeden sám sebe považuje za ateistu a jeden nevyznává žádnou konkrétní víru, ale má své vlastní představy o Bohu.

Pavla, Lenka i Jakub mají určité představy o posmrtném životě, a to považuji v konceptu smrti za jeden z důležitých bodů.

Další důležitá charakteristika, která ilustruje jejich vnímání smrti, zde byla již zmíněna. Jedná se o možný pozitivní pohled na smrt. Je samozřejmé, že negativní pocity se ke smrti neodmyslitelně váží. Pro můj výzkum ale bylo důležité zjištění, že smrt pouze negativně být brána nemusí.

Za negativní emoci nejvíce spojenou se smrtí je většinou považován strach ze smrti. Když už se u těchto tří studentů vyskytl, jednalo se zejména o strach z úmrtí jejich blízkých osob.

V textu jsou u citací použita pouze počáteční písmena jmen studentů/studentek, a to z důvodu větší přehlednosti textu.

3.3.1 Základní vymezení

Konkrétní definice

V této části textu bych ráda přiblížila názory a představy těchto tří studentů/studentek ohledně pojmu smrt. Během rozhovoru se studenti/studentky pokoušeli vytvořit svou vlastní definici smrti, pomocí které přiblížím jejich představu o tomto fenoménu.

V definicích se nejčastěji objevovaly následující charakteristiky. Smrt je něco:

- co lze popsat jako ukončení fyzického života
- co je přirozené
- co je nevyhnutelné
- co představuje ztrátu osobnosti

Ve výše zmíněných čtyřech bodech jsem shrnula hlavní charakteristiky smrti podle těchto tří studentů/studentek, konkrétněji je budu ilustrovat na následujících citacích:

J: *„Tak pro mě je to jakoby...definoval bych to jako ukončení života. Jinak nevím.“*

P: *„Tak na mě asi nepůsobí jako něco negativního, já bych v tom viděla jako kontrastní slovo takový, že jde o něco přirozeného, co nás čeká a nemine a tak jsem s tím smířená.“*

L: *„Tak konec nějakýho fyzickýho života, ale pro toho člověka je to spíš ztráta té osobnosti, že jo. Teda pro ty blízky je to spíš ztráta té osobnosti.“*

U definice Pavly zde můžeme opět vidět i určité pozitivní stránky, které smrt může mít. Souhrnně se dá říci, že hlavní společnou charakteristikou těchto tří definic je jakési ukončení života.

Symboly a analogie

V předchozích dvou kapitolách praktické části jsem se zabývala tím, co smrt může pro člověka představovat, co ji může v jeho mysli znázorňovat. Oběma dívkám se

při slovu smrt nejprve vybavil spíše pocit – v tomto případě shodně strach, například strach ze smrti svých blízkých. Později z rozhovorů vyšlo najevo, že smrt pro všechny tři studenty znázorňují určité kulturně zakotvené představy. Například u Jakuba to byla postava s kosou:

J: *„No taková ta postava s tou kosou nebo třeba hřbitov nebo tak...taková ta americká verze, nevím, jestli už někdo s tím přišel tady...taková ta postava s tou kosou.“*

Další kulturně zakotvený symbol smrti se objevil v rozhovoru s Pavlou. Ta by smrt znázornila jako lebku:

P: *„Já nevím proč, teď si pořád představuju lebku jako, i když jinak...i když nevím, jestli bych si ji představila jinej den, ale teď si ji představuju.“*

Pro Lenku smrt představuje buď kříž nebo něco mnohem více abstraktnějšího – oblak. Oblak není symbolem nijak výjimečným, již v historii byl oblak symbolem pro duši, která po smrti opouští tělo:

L: *„Asi by tam byl kříž, spíš mě napadlo ještě nějaký takový...oblak, takový prostě, že ta duše jde asi někam jinam.“*

Barvy a emoce

Pojem smrt v nás přirozeně vyvolává nějaké emoce. Nejčastěji jsou to emoce negativní. Někteří studenti/studentky, kteří se výzkumu zúčastnili, připustili, že smrt nemusí být pouze něco negativního, že může mít i jistá pozitiva. Pokud ale měli uvést nějaký pocit, který v nich toto slovo zanechává, byl téměř vždy negativní a téměř vždy to byl strach. Pouze v případě Pavly se na tomto místě kromě jiného objevila i jistá zvědavost, kterou pocítí, když o smrti přemýšlí. Tento názor nám může přiblížit následujících úryvek rozhovoru:

P: *„...mně přijde spíš taková ta chuť to poznat než něco negativního, já nevím.“*

Další citace ilustruje názor týkající se strachu u Lenky, a to strachu zejména ze smrti osob jí blízkých:

L: *„Pro mě teďka když řekneš smrt, tak spíš strach z toho, že by mi někdo mohl takhle umřít, že jo. Takže asi strach.“*

Pokud bychom se měli zaměřit na barvy, které mohou smrt znázorňovat, objevily se v rozhovorech opět kulturně sdílené představy, kdy studenti/studentky

jmenovali tmavé barvy, jako je černá nebo naopak barvy světlé jako je bílá a šedá. Lenka by černou barvu pro znázornění smrti volila z následujícího důvodu:

L: „*Protože to máme takhle kulturně spojený. Asi je to smutný...a černá je svým způsobem smutná...nebo spíš taková ta šedá, taková ta pochmurná, když prší...*“

Černou barvu by tedy Lenka zvolila z důvodu jejího kulturního zakotvení. Jakub se přiklání také k tmavým barvám, protože tmavé barvy pro něj symbolizují kromě smrti i pocity smutku nebo strachu, které jsou s tímto fenoménem neodmyslitelně spojené.

J: „*Protože to v člověku vyvolává právě ty smutný pocity...pocity toho strachu. Protože vlastně když se bavíme o tý smrti, tak se tam neobjevují veselý...*“

Na závěr můžeme říci, že tito tři studenti/studentky ve většině případů sdílí kulturní představy o smrti a o jejích symbolech a možných zobrazení.

3.3.2 Faktory ovlivňující pojetí smrti a utváření představ o smrti a oblastech s ní spojených

Na tuto oblast se můžeme i zde zeptat pomocí dvou známých otázek¹². V této oblasti se nevyskytl žádný faktor, který by již alespoň částečně nebyl popsán dříve u Marka nebo u Štěpána. Opět z rozhovorů vyplynulo, že naše utváření představ o smrti ovlivňují kromě zkušenosti smrti, které bude věnován větší prostor opět v další části textu, následující faktory:

- víra
- rodina, přátelé
- kultura
- věk dané osoby
- osobnostní charakteristiky člověka
- filmy, knížky

¹² 1) Kdo ovlivňuje koncept smrti a představy s ním spojené?

2) Co ovlivňuje koncept smrti a představy s ním spojené?

Víra, kultura

Jakub, Lenka i Pavla se shodují na tom, že hlavní rozdíl mezi pojetím smrti u věřících a u nevěřících lidí spočívá v tom, že lidé s náboženským přesvědčením mají jistou představu posmrtného života. Tento názor se snažila objasnit Lenka.

L: *„Myslím si, že to třeba hodně souvisí s kulturou těch lidí nebo třeba s vírou, protože to se řeší pak úplně jinak. Ty věřící to berou jakože nekončí tím nic a začíná něco jiného ...“*

To, co s vírou úzce podle studentů/studentek souvisí, je také kultura. Velmi záleží na tom, zda je v dané kultuře ukotveno nějaké náboženství, popř. jaké. V následující citaci Lenka objasňuje, jak jsou tyto dva faktory provázané. Pro různé kultury jsou totiž typická různá náboženství.

L: *„No tak tou historií, tou kulturou jaká prostě vznikla. V Evropě se věří, že to je...nebo jakoby tady je to hodně ovlivněný tím křesťanstvím a takhle, hinduisti zase věří, že když se budou chovat špatně, tak z nich bude jenom žížala, tak asi každá kultura...“*

V dalším názoru Lenky je provázán faktor rodiny s faktorem kultury. Podle Lenky velmi záleží na tom, v jaké kultuře jsme vychováváni. V následující citaci Lenka odpovídá na otázky, odkud se berou představy lidí o smrti a o posmrtném životě:

L: *„Prostě od rodiny, od té společnosti, no. Jakože kdybychom bydleli jinde, tak to bereme jinak..taky třeba v Indii nesní krávu, protože věří, že to zvíře je jiný, u nás bychom ho snědli...V Číně zase sní psa, u nás bychom ho nesnědli. Je to jenom o tom, v jaké společnosti žiješ. Ta rodina nebo ta společnost Ti vlastně předává to, jak vidíš ten svět. Třeba my žijeme v představě, že je to nebe a peklo, protože prostě takhle to je a někde žijou úplně jinak, no.“*

Prostřednictvím rodiny, která je situovaná v nějaké kultuře, jsou tedy předávány představy a názory ohledně smrti člověka.

Rodina

Téma rodiny jakožto faktoru ovlivňujícího pojetí smrti bylo již naznačeno výše.

Další citace sloužící k ilustraci názorů studentů/studentek VŠCHT dokazuje, jak jsou faktory ovlivňující koncept smrti navzájem provázané. V tomto případě je zde primární ale faktor rodiny, vedle kterého svou roli hraje faktor kultury:

L: *„...asi záleží na tom, jaký ten člověk je nebo jak k tomu ta jeho rodina přistupovala. Tak určitě tím, že naše rodina je věřící, tak ten obrázek je Ti jakoby tak nějak předurčený, ale myslím, že na člověka hodně působí i to, že historicky je to prostě vžitý, ta katolická představa.“*

Věřící rodiny tedy opět mají jinou představu o oblastech spojených se smrtí. Na druhou stranu jsou podle Lenky určité katolické představy kulturně vžitě, jsou tedy vlastní i ateistickým rodinám.

Osobnostní charakteristiky člověka

Dalším faktorem, který v této části textu popíše, jsou osobní charakteristiky člověka. Nad touto oblastí se zamyslela například Pavla, která kromě celkové povahy člověka zvažuje i IQ jedince. S touto myšlenkou jsme se setkali již u Štěpána, který se také zamyslel nad vlivem IQ na utváření konceptu smrti. Následující krátká citace ilustruje názor Pavly, která odpovídá na otázku, na čem podle ní závisí to, jak člověk smrt pojímá:

P: *„...ale spíš na té povaze celkově si myslím. Možná i na IQ...?“*

Věk

Studenti se obecně shodovali na tom, že v „našem“ věku (tzn. cca 24 let) není přirozené se smrtí zabývat, protože není běžné, aby se smrt v tak mladém věku vyskytovala.

L: *„... protože seš mladá a jakoby se Tě to netýká. Protože žiješ mezi mladými lidmi, který neumírají. Kdyby Ti bylo padesát a vedle Tebe umírali Tvoji kamarádi, tak...jakože přirozeně...tak se Tě to dotýká jinak, no.“*

S věkem nesouvisí podle Lenky pouze to, zda o smrti přemýšlíme a zda má nějaké místo v našem životě, ale také jak časté jsou tyto myšlenky. V pozdním věku je přemýšlení o smrti podle Lenky běžnější, než ve věku, ve kterém se ona sama nachází.

L: „...podle mě, v našem věku je to takový těžký nad tím přemýšlet, protože se nás to jakoby netýká, takže to neřešíme, no, možná u těch rodičů to člověk vidí víc, že taky něco prohodí: až já tady nebudu, maj to prostě blíž, tak na to myslí víc.“

Filmy, knížky

Poslední faktor patří do kategorie médií, tím je tedy myšleno ovlivňování názoru lidí pomocí filmů, literatury, atd. Tento názor, že je možné ovlivnit koncept smrti člověka pomocí těchto prostředků, zastává například Pavla a Jakub, jak můžeme vidět na následujících ukázkách rozhovoru, kde studenti odpovídají na otázku, odkud pochází představa člověka o smrti:

P: „No, co se jim líbí v okolí, jaký názory mají přátelé...literatura, jakou čtou. A jestli někde něco viděli, co je ovlivnilo, já nevím, z filmů...“

Jakub se ve svém úryvku dotýká i tématu zkušenosti s nadpřirozenem, kdy popisuje událost, která podle něj nemá logické odůvodnění:

J: „Z knížek, třeba z filmů...někdy z vlastní zkušenosti ☺ ne, to jsou spíš úsměvný jako, ale...Tak třeba když máme doma v předsíni světlo na fotobuňku, tak když se tam potom samo někdy rozsvítí, tak to působí na člověka trošku divně.“

3.3.3 Životní postoje ke smrti

Pozitivní a negativní postoj ke smrti

V minulých dvou kapitolách praktické části jsem představila dva možné postoje člověka k tomuto fenoménu, které vzešly z rozhovorů se Štěpánem a Markem. Postoj, který jsem nazvala „smíření se“ a postoj „popření“ se objevily opět i u zbývajících třech studentů/studentek.

Pavla se ale v rozhovoru zabývá spíše pozitivním a negativním postojem ke smrti. Z jejích slov by se dalo usuzovat, že tyto pozitivní a negativní postoje jsou pouze jiným pojmenováním postojů výše zmíněných.

Pavla, která často cestuje, a tudíž má možnost srovnání, se v rozhovoru několikrát zmínila o negativním přístupu ke smrti, který podle ní je u nás v České republice jakýmsi standardem. Shoduje se tak ve svém názoru s Markem. V následující citaci negativní přístup lidí ke smrti sama komentuje:

P: „...spíš bych jim řekla, že kvůli takovému přístupu se o něco ochuzují, ať se na ten svět zkusí podívat jinak, protože si ho takhle nemůžou dost dobře vychutnat.“

Jak naznačuje předchozí citace, negativní přístup ke smrti představuje podle Pavly životní omezení.

Radostné očekávání smrti

Zajímavé je, že Pavla v rozhovoru často hovořila o těšení se na smrt, a to zejména z důvodů zvědavosti. Důležitou roli zde hraje její víra v posmrtný život.

P: „...mně přijde spíš taková ta chuť to poznat než něco negativního, já nevím... Tak to mě spíš jako fascinuje. Já jsem věřící a fakt bych se na to skoro těšila.“

Tím, že někdo může smrt radostně očekávat, se zabývala i Lenka. V tomto případě se ale jednalo zejména o lidi, kteří jsou vyššího věku se špatným zdravotním stavem, kterým by smrt podle Lenky přinesla úlevu.

L: „...čím víc už je starší, tak si myslím, že se na to člověk skoro těší, že má pocit, že už je tady dlouho a že už je nemocnej a že ho všechno trápí, tak se spíš skoro někdy...mám pocit jako na tu smrt těší...“

V rozhovoru s Lenkou bylo také řečeno, že věřící lidé vlastně smrt podle ní také radostně očekávají:

L: „To jako jo, ale tím, že pro každého věřícího je smrt to, na co se vlastně má těšit, protože bude blíž tomu Bohu a tak, tak pro Tebe to není nic špatného...“

Smíření se se smrtí a její popření

I u této skupinky studentů/studentek se objevovala myšlenka smíření se se smrtí či její popření. Tento fakt dokazuje následující citace, ve které Lenka přemýšlí nad životními postoji lidí ke smrti, především nad zde zmíněnými postoji. Zároveň

vyjadřuje názor, který se již objevil v teoretické části, a tedy, že víra zmírňuje úzkost ohledně smrti a umírání:

L: *„Každý se s tím srovnává jinak, někdo se srovnává tím, že na to nebude mít čas, že pak bude hodně pracovat a nebude na to myslet, někdo se srovnává tím, že má třeba svůj víru, chodí do kostela nebo něco takovýho, a je srovnanej s tím, co přijde.“*

I Jakub považuje některé lidi za ty, kteří jsou se smrtí více smířeni než druzí, ačkoli je pro něj otázkou, jak se ke smíření se se smrtí člověk může dopracovat. Sám sebe pak do této skupinky lidí ale také řadí:

J: *„Ta přijde mi, že některým lidem je to jakoby...že se s tím smiřujou lépe než ty ostatní...No to nevím, asi nemaj co tolik ztratit třeba...Nebo jsou s tím třeba smířenější, ale to se těžko dá říct čím je to způsobený....ale já to mám tak asi normálně....že nejsem z toho úplněj vyděšeněj.“*

Smrt jako tabuizované téma

Smrt není obecně příliš častým námětem k hovoru, a to zejména z důvodu, že smrt je tématem depresivním. S tímto obecným názorem souhlasí i Pavla, Lenka a Jakub. Objevují se podle nich ale výjimky, kdy se o smrti ve společnosti hovoří.

První situací je zkušenost smrti, zejména taková, která se týká větší skupiny lidí. Například úmrtí spolužáka na základní škole. S takovou situací se setkal jak Marek, tak i Jakub. Oba dva shodně tvrdí, že touto zkušeností se téma smrti, zejména mezi spolužáky, výrazně otevřelo.

U Jakuba se dokonce, podle jeho slov, v konverzaci spolu se spolužáky pozastavovali nad různými charakteristikami smrti, například nad tím, že smrt se může týkat každého z nás, přičemž nemusí být vždy spravedlivá:

J: *„Jako ve škole tam já třeba...tak na té základní škole to bylo spíš, vím, že to není moc pěkný, ale tam se třeba řešilo nebo některý lidi říkali, že to není spravedlivý nebo tak.“*

Zajímavý příklad toho, kdy téma smrti vstupuje do lidského hovoru, podává opět Jakub. O smrti se v jeho rodině často mluví. Je to podle něj dáno tím, že jeho sestra přichází často do kontaktu se smrtí, je medičkou. V takovém případě, tedy pokud se

smrt nějakým způsobem dotýká našich každodenních životů a je jejich součástí, přirozeně vstupuje toto téma také do mezilidské konverzace.

J: „*No, myslím si, že častý je právě tím, že sestra je taková upovídaná, vždycky nám říká svoje příběhy...*“

3.3.4 Vliv faktoru smrti na život člověka

Pro přehlednost a dobrou orientaci v textu bych i na tomto místě použila rozdělení, které jsem popsala výše, tedy, že život člověka může být v oblasti smrti ovlivněn:

- c) prostřednictvím zkušeností, které člověk se smrtí má
- d) prostřednictvím emocí a stavů, které faktor smrti v člověku vyvolává

Někteří studenti/studentky během rozhovoru mluvili o tom, jak je důležité si uvědomovat, že náš život není nekonečný. Toto uvědomování pak podle nich vede k jisté korekci chování člověka, například k vyhýbání se rizikovým aktivitám nebo k trávení více času se svými blízkými. Toto uvědomění ale, jak říká Pavla, musí přijít včas:

P: „*Jo, musíme si to uvědomovat, no. Bohužel je tam ta hranice, kdyby si to člověk uvědomil vždycky jakoby až potom, tak je to pozdě.*“

Zkušenost se smrtí a její vliv na život člověka

V rozhovorech se studenty/studentkami se objevilo téma jak přímé zkušenosti se smrtí¹³, tak zkušenosti nepřímé¹⁴. Studenti/studentky se shodli na tom, že obě tyto zkušenosti mohou výrazným způsobem ovlivnit život člověka, jak například dokládá citace z rozhovoru s Jakubem:

¹³ Zde je tím myšlena smrt blízké osoby

¹⁴ Na těchto řádcích ve smyslu ovlivnění jedinice prostřednictvím smrti někoho jiného, nejednalo se však o rodinného příslušníka apod.

J: *„Tak myslím si, že záleží, když někomu umře někdo blízký v rodině třeba, tak to ovlivní ten jeho život, to si myslím, že asi hodně.“*

Lenka se zamýšlí nad tím, jak pokročilý věk jejích rodičů ovlivňuje její chování směrem k nim:

L: *„Určitě, myslím si, že když máš třeba starší rodiče a jakoby se u nich začnou projevovat nějaký nemoci nebo máš pocit, že jsou starší, tak si říkáš...ty jo, asi bych měl s nima zůstat jako doma, si s nima povídat, že asi Tě to víc táhne domů v tomhle směru si myslím. Že víš, že by ses jim měl věnovat víc, protože to může bejt naposled, no...“*

Lenka se snaží trávit s rodiči více času, a to díky jejich pokročilému věku, ve kterém už smrt není ničím tak neočekávaným.

Tím, jak člověka může ovlivnit smrt jedince, který mu není nějak blízký, jsme se v rozhovoru zabývaly společně s Pavlou. Pavla během rozhovoru popisovala příběh VŠ studentky, která nastoupila do prvního ročníku, přestože věděla, že jí zbývá rok života. Bylo zajímavé se nad tímto tématem společně zamyslet a přemýšlet, jak může člověka ovlivnit vědomí, že jeho život velmi brzy skončí. Pavla ohledně tohoto usoudila, že by spoustu věcí ve svém životě udělala jinak, například by studovala úplně jinou školu než nyní:

P: *„U nás ve škole byla slečna a ta věděla, že má jen rok života, ale šla na tu školu do prvního ročníku. Já jsem nad tím přemýšlela, jestli bych tam šla nebo ne a asi jo, že jo, co doma nebo co jako dělat....Ale třeba já studuju školu, která mě moc nebaví a přemejšlim, že kdybych věděla, že mám fakt ten poslední rok života, jestli bych tehdy nezkusila školu, která mě baví...Třeba nějakou AMU nebo nějaký jazyky nebo tak. To je hrozný na to koukat takhle, že kdyby byl poslední rok života, tak že si dám přihlášku líp než když vim, že před sebou mám celý život. Ale asi bych si to měla říkat denně.“*

Ovlivnění prostřednictvím emocí a stavů, které smrt v člověku vyvolává, strach ze smrti

Již několikrát bylo na těchto stránkách řečeno, že hlavní emocí, která se se smrtí pojí, je strach. Schulz (1978) definoval smrt jako destruktivní a kreativní sílu. Tato definice se týká také strachu ze smrti. Může nás motivovat k různým činům a být nám

tím prospěšný, nebo nás může omezovat a svazovat. O tom, jaké emoce může v člověku smrt vyvolávat a k jakému ovlivnění může následně dojít, mluví Lenka:

L: „*Stres, možná taková ta zbytečná panika...nějaká opatrnost...když má někdo panickou hrůzu z toho, že by se mu mohlo něco stát, tak se bude vyhýbat věcem, který by normálně dělal.*“

Strach ze smrti tedy podle Lenky může člověka omezovat v jeho aktivitách. To, že smrt může být také kreativní silou, dokazuje následující citace, ve které Lenka popisuje, v jakém směru může být vědomí smrti člověku prospěšné. V tomto případě strach ze smrti vede například ke změně hodnot.

L: „*...tak by tady po Tobě mělo něco zbyť, že jo. Ať už jsou to děti nebo nějaká práce, o to víc změní ty hodnoty. Že víc přemýšlíš nad tím...že nejenom ta práce, ty peníze a tak, ale teď prostě budu doma a budu se hodně věnovat těm svým blízkým. To je asi to pozitivum, který vidím já, no.*“

Lenka, Pavla i Jakub se v průběhu rozhovoru zabývali také tím, čeho konkrétního se člověk může na smrti obávat. Nejčastější byl názor, že lidé se obávají bolesti a utrpení, kterou smrt může přinášet. Dále se lidé mohou strachovat o druhé, které tady zanechají, například bez materiálního zajištění, jež jim za svého života poskytovali.

3.3.5 Vliv kulturního a historického aspektu na pojetí smrti

Pojetí smrti v různých kulturách

Rituály, které obecně slouží k vyrovnání se se smrtí jedince a k uctění jeho památky, mají podle studentů napříč kulturami i historií svůj stálý účel. Rozdílné ale mohou být již konkrétní podoby těch daných rituálů, například konkrétní podoba pohřbu, která se v různých částech světa může lišit například barvou oblečení:

L: „*Hodně se třeba liší ty kulturní rozdíly, že sice pohřeb je stejný, ale třeba Japonci chodí v bílém a my chodíme v černém, že jo...*“

Jeden z velkých rozdílů, o kterém hovořila Pavla, je podle ní v tom, zda se lidé staví ke smrti v různých kulturách pozitivně nebo negativně. Zatímco pro naši kulturu je

podle ní negativní pohled na smrt typický, u afrických národů je tomu podle Pavly naopak:

P: „...co jsem viděla v dokumentech, to jsou, že v Africe? V Africe, že to berou jako něco pozitivního...ale kdybych ztratila někoho blízkého...tak oni to skoro oslavují, že on se má dobře, že se konečně dostal do toho lepšího světa.“

Pojetí smrti napříč historií

Při zamýšlení se nad pojetím smrti v různých historických obdobích, Lenka, Pavla a Jakub viděli hlavní rozdíl v tom, že dříve smrt byla něco častějšího a zjevnějšího než je nyní. A to z různých důvodů, které byly již uvedeny u Štěpána a Marka.

V této oblasti vidí Lenka velký vývoj kupředu zejména v tom, že podle ní si lidé začali života více vážit a uvědomovat si své bytí. V následující citaci Lenka tento svůj názor více dokresluje:

L: „...je to daný tím, jak jakoby se lidi chovají k tomu lidskému životu, předtím to bylo normálně: tak teď tam někoho pověsíme, usekneme mu hlavu, zabijeme tady celou vesnici, protože ji chceme, tak...myslím si, že ten vývoj šel jakoby někam jinam, že se na ten lidský život nedíváš jako na něco běžného. Jako, že si lidi toho života váží ...ono je to asi hodně o tom, že ty lidi si začali víc uvědomovat jakoby to lidské bytí...ale jakože jde vidět posun od toho, že předtím to bylo úplně jednoduché, když jsi někoho zabila, tak jako normálka, ale není to...“

Rozdíl, který mezi různými historickými etapami a etapou, ve které se nacházíme my, tkví podle Pavly zejména v tom, že v dnešní době lidé smrt více prožívají. Je to podle ní dáno také odlišnými životními podmínkami:

P: „Nemohli to asi tak prožívat jako my ...předtím matce zemřeli tři synové ve válce, tak zůstala sama, pak jí zemřel i manžel a musela to nějak ustát...A často taky umíraly děti rovnou při narození, že jo, to je dneska spíš výjimka.“

Rituály spojené se smrtí

Rituály, které se vztahují k úmrtí nějaké osoby, například Lenka dělí na vnitřní a vnější. Mezi vnější patří ty více zjevné, jako je například pohřeb člověka. Za vnitřní

rituál Lenka považuje proces, který se odehrává v nás samotných při vyrovnávání se s danou událostí. V tomto procesu se člověk podle Lenčiných slov dostává od beznaděje až ke smíření.

L: „*Takže je to nejdřív...já nevím...beznaděj, pak nějaký smíření prostě, vyrovnání se s tím a že člověk nějak musí přejít přes to prostě, přes nějakou křivku... v Tobě se odehrává nějaký proces toho rituálu, kdy se s tím musíš nějak srovnat a asi každé se s tím srovnává jinak, že jo.*“

Rituály se během historie nějakým způsobem obměňovaly a vyvíjely, jejich účel je ale podle studentů/studentek stále stejný:

L: „*...pořád je to o tom, že se potřebuješ s někým rozloučit a svým způsobem ho poslat dál. Nebo...sám sebe i tu duši toho člověka.*“

Pokud bych měla uvést nějaké konkrétní rituály, které jsou podle Pavly, Lenky a Jakuba pro smrt a umírání typické, je možné je shrnout do následujících třech bodů:

1. pohřeb
2. modlení se
3. rozloučení se s umírajícím

Tyto tři rituály patří mezi ty, které jsou v naší společnosti kulturně zakotvené.

3.3.6 Představy o životě po smrti

Představy o životě po smrti jsou obecně získávány a utvářeny výchovou, vlivem kultury a zejména náboženstvím. Pokud člověk není věřící a zároveň posmrtný život připouští, často si zvolí náboženství, které je mu sympatické a převezme z něho představy o posmrtném životě. V této části se budu zabývat jednak osobními představami Lenky, Pavly a Jakuba, a jednak představami, které podle těchto tří studentů/studentek lidé obecně mají.

Představy Pavly, Lenky a Jakuba

Představa, kterou má Pavla, byla vytvořena jednak vlivem názorů její rodiny a jednak díky informacím, které získala cestováním, zejména po Indii. Pavla si po smrti

představuje cyklus dalších životů, během kterého dochází k očištění člověka. V těchto životech si zároveň člověk může odčinit své hříchy. Mezi životy se pak podle Pavly člověk nachází v neutrálním prostředí. Tato myšlenka, jak Pavla sama říká, pochází z indického náboženství:

P: *„Že se rodíš vždycky do dalšího a dalšího života, aby byl čím dál lepší, až skončíš když už se úplně vyčistíš, že jo, máš karmu a tak dále, takže si myslím, že po smrti jsi možná v něčem jako nebe a vybereš si, že se narodíš do nějaký další rodiny a vybereš si podle toho, kolik na sebe chceš vzít hříchů a kolik si chceš odčinit těch hříchů z toho minulého života, tak podle toho do takový rodiny a do takovýho prostředí se narodíš a začneš znova, no.“*

Jakub, který se považuje za ateistu, ale je pro něj příjemné mít nějakou svou vlastní představu posmrtného života, věří v to, že se po smrti bude moct znovu setkat se svými blízkými. Kdyby si měl Jakub vybrat jedno náboženství, ve kterém je mu daný obraz posmrtného života sympatický, byl by to buddhismus:

J: *„Tak líbilo by se mi třeba, kdyby tam člověk mohl...že lidi se tam setkávají s těma příbuznejma...ale k tomu jsem trošku skeptickéj. Tak jako určitě se mi líbí myšlenka toho buddhismu třeba. Že věřej, že se ten člověk převtěluje do různých tvorů.“*

Lenka, která pochází z věřící rodiny a sama je věřící, nemá jasnou představu o životě po smrti, jak by se možná dalo předpokládat. Říká, že vlastně neví, co po smrti přijde. Její myšlenky zde popsané velmi výstižně ilustruje Lenčin sen, který mi vyprávěla:

L: *„...že se na Zem řítí nějaká strašná ohnivá koule nebo něco takovýho a bylo jasné, že prostě všichni umřou a někdo mi dal do ruky pistoli. A v tom snu jsem držela tu pistoli a nevěděla jsem, co si potom musím nechat zdát...Najednou si začneš uvědomovat, že to je sen a jako, že se zastřelíš a co se Ti potom bude zdát. Že jsi v nebi nebo jako že letíš a vidíš to svoje tělo? Nebo co?“*

Každý z těchto třech studentů má o posmrtném životě nějaké své představy, ať se již jedná o člověka věřícího či se sám považuje za ateistu. Představa toho, že po smrti náš život nějak nepokračuje, není pro Lenku, Pavlu, Jakuba a Štěpána příjemná. Jediným studentem, který nepřipustil žádnou formu posmrtného života, byl Marek.

Obecné představy

Obecně můžeme říci, že podle Lenky, Pavly a Jakuba si lidé posmrtný život představují v závislosti na víře, kterou vyznávají. Otázkou ale zůstává, proč jsou představy o smrti vlastní i lidem, kteří se k žádné víře nepřiklání. Podle Lenky tito lidé přebírají představu kulturně zakotvenou. K přijetí této představy je pak vede strach z toho, že by po smrti nic nenásledovalo.

L: *„Ale to je tím, že žijou v té společnosti, která tak je historicky daná..anebo oni sami se bojí toho, že by to skončilo. Oni sice nevěří v Boha, ale když by pak měli přemýšlet nad tím, co bude po té smrti, tak to by bylo lepší, kdyby tady bylo něco...ale myslím si, že je to hodně daný tou kulturou.“*

Z rozhovorů se studenty lze utvořit následující závěr, ve kterém jsou lidé rozděleni na tři skupiny, podle toho, zda mají představy o posmrtném životě a v závislosti na čem tyto představy vznikly:

1. lidé, kteří nevěří na život po smrti, nemají tedy ani žádné konkrétní představy
2. lidé, kteří své představy získávají na základě víry, kterou vyznávají
3. lidé, kteří nevyznávají žádnou víru, ale z různých náboženství si berou inspiraci pro vytváření svých vlastních obrazů posmrtného života

Diskuse

Cílem této práce bylo prostřednictvím analýzy získaných dat vytvořit určité koncepte smrti pěti studentů VŠCHT. Po uvedení čtenáře do této oblasti prostřednictvím teoretické části a popsání charakteristik výzkumu v části metodologické, jsem se v praktické části těmto pěti koncepcím věnovala.

Před započítím samotného výzkumu jsem očekávala nalezení určitých typů těchto koncepcí. Během analýzy se toto mé očekávání také potvrdilo. Výsledkem tedy byly dva vyhraněné koncepty a tři koncepty nevyhraněné neboli přechodové.

Při popisu těchto konceptů jsem se zaměřila na šest oblastí, které zároveň tvořily podkapitoly u jednotlivých pojetí smrti.

První koncept patřící studentu Štěpánovi byl postaven zejména na jeho náboženském přesvědčení. Jeho víra ovlivňovala jeho názory a představy ve všech oblastech se smrtí spojených. Proto tento koncept považuji za jeden ze dvou vyhraněných.

Základem druhého vyhraněného konceptu, patřícímu Markovi, byly poznatky získané z oblasti vědy. Marek o sobě sám říká, že je vědecky založený, někdy své myšlenky popisuje jako materialistické. Na tomto postoji bylo také založeno jeho pojetí smrti.

Hlavním rozdílem mezi Štěpánem a Markem se stala skutečnost, že Marek nepřipouští možnost posmrtného života ani existenci toho, co se obecně nazývá duší nebo vědomím. U Štěpána naopak víra v duši člověka a život po smrti vytvořila základ jeho koncepce.

Přestože tyto dva koncepty považuji za zcela odlišné, stojící na rozdílných pilířích, objevily se oblasti, ve kterých se oba studenti shodovali. V tomto případě se ale jednalo o kulturně sdílené představy. Jako příklad bych mohla uvést symboly a analogie ke smrti nebo oblast rituálů spojených se smrtí. Tyto symboly a rituály byly u obou studentů podobné až shodné, vycházely z toho, co je pro naši společnost typické.

Zbylé tři koncepty patřící Lence, Pavle a Jakubovi, se nevyznačovaly takovou vyhraněností jako ty výše zmíněné. Stejně jako u Štěpána a u Marka, tak i zde docházelo ke shodě v oblastech vycházejících z naší kultury. Ostatní názory a představy

ohledně smrti byly ovlivněny zejména různým náboženským založením Pavly, Lenky a Jakuba a jejich zkušenostmi se smrtí.

Z popisu těchto pěti koncepcí je více než patrné, že jedním z hlavních faktorů ovlivňující pojetí smrti jedince, je víra. Tento faktor byl již zdůrazněn v teoretické části při popisu výzkumů uskutečněných na téma strachu ze smrti. Podle autorů výzkumu náboženské založení člověka snižuje jeho obavy ze smrti. Je to dáno především tím, že tito lidé mají určitou představu posmrtného života, a proto pro ně smrt nepředstavuje takovou úzkost.

Pokud by tento závěr byl platný i ve druhém směru, a tedy, že by lidé, kteří nejsou nábožensky založení a nepřipouští žádnou formu posmrtného života, vykazovali zvýšenou obavu ze smrti, tak by vzhledem k Markově konceptu tento závěr nemohl být v této práci potvrzen.

Závěr

Tato práce byla založena na kvalitativním výzkumu etnografického charakteru uskutečněného na toto téma v období září 2010 – leden 2011. Výzkumu se zúčastnilo pět studentů/studentek VŠCHT.

Cíl výzkumu, kterým bylo zkonstruovat a popsat koncepce smrti těchto studentů, byl dle mého názoru naplněn. V práci bylo popsáno celkem pět koncepcí, které byly postaveny na více či méně odlišném základě.

Před započítím výzkumu jsem studovala literaturu dostupnou na toto téma. Byla jsem tedy srozuměna s faktory, které mohou pojetí smrti u jedince formovat. Nebylo tedy pro mě překvapivé, že jedním z hlavních faktorů, jež měly vliv na utváření koncepcí smrti studentů/studentek, bylo náboženské přesvědčení.

Absence či přítomnost víry hrála tedy obrovskou roli i v mém výzkumu. Kromě této oblasti se jako další důležitý faktor ukázala věda, přesněji řečeno tzv. vědecké založení člověka. Musím ale říci, že vliv tohoto faktoru jsem u studentů/studentek tohoto oboru očekávala v daleko větší míře. V tomto směru jsou pro mě výsledky překvapivé.

Tento výzkum je podle mého názoru přínosný zejména v tom, že byl uskutečněn na téma, které bývá často tabuizováno, a přinesl pohled do pojetí smrti jedinců nacházejících se v období pozdní adolescence.

Další výzkum by mohl nabídnout porovnání charakteristik těchto konceptů s charakteristikami konceptů jiné skupiny jedinců. Tito jedinci by se od skupiny studentů/studentek VŠCHT mohli lišit například získaným vzděláním nebo věkem.

Použitá literatura

- ABDEL-KHALEK, A.M. *The construction and validation of the reasons for death fear*, Death Studies, 2002, 26
- GROF, S. *Lidské vědomí a tajemství smrti*. Praha: Argo, 2009. ISBN 978-80-257-0177-5
- HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie*. Praha: Galén, 2000. ISBN 80-7262-034-7
- HENDL, J. *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*. Praha: Portál, 2005. ISBN 80-7367-040-2
- KASTENBAUM, R., AISENBERG, R. *The psychology of death*. New York: Springer publishing company, 1972. ISBN 0-8261-1161-0
- KASTENBAUM, R. et al.: *Macmillan encyclopedia of death and dying*. New York: Macmillan Reference, 2003. ISBN 0-02-865689-x
- KÜBLER-ROSSOVÁ, E. *O smrti a umírání*. Turnov: Arica, 1993. ISBN 80-900134-6-5
- LADD, K.L. *Religiosity, the need for structure, death attitudes, and funeral preference*. Mental Health, 2007, 10, 451-472.
- LANDSBERG, P.L. *Zkušenost smrti*. Praha: Vyšehrad, 1990. ISBN 80-7021-054-0
- LANGMEIER, J., KREJČÍŘOVÁ, D. *Vývojová psychologie*. Praha: Grada, 2006. ISBN 80-247-1284-9
- MARTIN, D., WRIGHTSMAN, Jr., L.S. *The relationship between religious behavior and concern about death*. The journal of Social Psychology, 1965, 65, 317-323.
- MOODY, R.A., JR. *Život po životě*. Praha: Knižní klub, 2005. ISBN 978-80-242-2713-9
- NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3
- PAVLATOVÁ, E. *Bojíte se smrti?* Praha: Olympia, 2001. ISBN 80-7033-061-9
- SCHULZ, R. *The psychology of death, dying and bereavement*. Addison-Wesley Publishing Company, Inc., 1978. ISBN 0-201-07328-5

- SÍGL, M. *Co víme o smrti*. Praha: Epoque, 2006. ISBN 80-87027-11-6
- SMITHOVÁ, L. *Smrt –konečná stanice*. Praha: Portál, 1994. ISBN 80-85282-85-2
- ŠVAŘÍČEK, R., ŠEĐOVÁ, K. a kol. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Praha: Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-313-0
- YALOM, I.D. *Pohled do slunce. O překonávání strachu ze smrti*. Praha: Portál, 2008. ISBN 978-7367-376-5
- VÁGNEROVÁ, M. *Vývojová psychologie I., Dětství a dospívání*. Praha: Karolinum, 2005. ISBN 80-246-0956-8